

SOCIOLOŠKI DISKURS

NAUČNI ČASOPIS IZ OBLASTI DRUŠTVENIH NAUKA

Godina I, broj 1

Banja Luka, jun 2010.

Izdavač:

Udruženje sociologa – Banja Luka,
Bulevar Vojovode Petra Bojovića 1A, 78 000 Banja Luka,
Republika Srpska, BiH

Za izdavača:

Prof. dr Ivan Šijaković, redovni profesor
Predsjednik Udruženja sociologa – Banja Luka

Redakcioni odbor:

Prof. dr Ivan Šijaković, redovni profesor,
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci

Prof. dr Braco Kovačević, redovni profesor,
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci

Prof. dr Lazo Ristić, redovni profesor,
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci

Prof. dr Božo Milošević, redovni profesor,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Aljoša Mimica, redovni profesor,
Filozofski Fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Dragoljub Đorđević, redovni profesor,
Mašinski fakultet, Univerzitet u Nišu

Prof. dr Sergej Flere, redovni profesor,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Mariboru

Prof. dr Gabriela Klajn, redovni profesor,
Odsjek za kineziologiju, Univerzitet u Hamburgu

Prof. dr Chris Baldry, redovni profesor,
University of Stirling, Scotland, Velika Britanija

Prof. dr Slavo Kukić, redovni profesor,
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Mostaru

Prof. dr Dželal Ibraković, redovni profesor,
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Sekretar redakcionog odbora:

Ass. mr Nemanja Đukić, viši asistent

Uređivački odbor:

Prof. dr Ivan Šijaković, redovni profesor (glavni i odgovorni urednik)

Prof. dr Braco Kovačević, redovni profesor (urednik)

Prof. dr Lazo Ristić, redovni profesor (urednik)

Ass. mr Nemanja Đukić, viši asistent (urednik)

Milovan Tatić (operativni i tehnički urednik)

Tamara Straživuk (prevodilac)

Jelena Škrbić (prevodilac)

Prof. Mirjana Tomaš-Đukić (lektor)

Kontakt podaci uredništva:

Bulevar Vojvode Petra Bojovića 1A, 78 000 Banja Luka

E-mail: socioloskidiskurs@yahoo.com

Telefon: +387 65 456-169

Štampa:

DNN Nezavisne novine

Banja Luka

Tiraž:

300

prazna

S A D R Ź A J

ORIGINALNI RAD

Prof. dr Ivan ŠIJAKOVIĆ, Ass. mr Nemanja ĐUKIĆ:

Diskurzivni habitus sociologije 9

Prof. dr Nikolaus MILER-ŠOL:

Budućnost univerziteta 29

PREGLEDNI RAD

Prof. dr Lazo RISTIĆ:

Uticaj ideologije na istraživanje klasno-slojne strukture 53

Prof. dr Gabriele KLEIN:

Globalizacija, lokalizacija, (re)nacionalizacija 67

(Fudbal kao lokalni događaj,
globalizovana roba i svijet slika)

KRITIKA/POLEMIKA/OSVRT

Akademik prof. dr Ivan CVITKOVIĆ:

Riječ na predstavljanju zbornika „Izvan igre na putu“ 81

Irina KOVAČEVIĆ:

Politika i klimatske promjene 85

PRILOZI

Uputstvo autorima 95

Uputstvo recenzentima 99

Bilješka o autorima 101

prazna

ORIGINALNI RAD

prazna

Prof. dr Ivan Šijaković¹
Ass. mr Nemanja Đukić²
Fakultet političkih nauka
Banja Luka

UDC 316.3

DISKURZIVNI HABITUS SOCIOLOGIJE

(O poretku socioloških paradigmi)

Abstract: *This paper analyzes the problem of paradigm and discourse in contemporary sociology. Problems of delays in paradigmatic development of modern sociology manifested as ignoring or running away from the paradigm and the urge to declare "low" theoretical discussion and "minor" issues of a paradigm or "grand theory" are considered. Special attention is paid to the order of paradigms in sociology as a science, about the great impact of relativism, constructionism and deconstruction of common sense in establishing and developing the contemporary conceptual sociological paradigm. It is noted that the most of the problems in contemporary sociology come from the discourse about the crisis, a lack of understanding of its role and importance in sociological theory, as well as the conversion of the discourse into the paradigm.*

Keywords: *the universal paradigm, the general paradigm, the theoretical paradigm, the conceptual paradigm, the non-paradigmatic space, the order of paradigms, the discourse, the discursive practice, the discursive habitus, the individualistic theory.*

Apstrakt: *U radu se analizira problem paradigme i diskursa u savremenoj sociologiji. Razmatraju se problemi zastoja u paradigmatom razvoju savremene sociologije manifestovani kao ignorisanje ili bežanje od paradigme i težnja da se „male“ teorijske rasprave i „mala“ pitanja proglase paradigmatom ili „grand teorijom“. Posebna pažnja se posvećuje poretku paradigmatu u sociologiji kao nauci, zatim velikom uticaju relativizma, zdravorazumskog konstrukcionizma i dekonstrukcije na konstituisanje i razvoj savremene pojmovne sociološke paradigme. Konstatuje se da većina problema u savremenoj sociologiji potiče od krize diskursa, nerazumevanja njegove uloge i značaja u sociološkoj teoriji, kao i konverzije diskursa u paradigmatu.*

Ključne riječi: *univerzalna paradigma, opšta paradigma, teorijska paradigma, pojmovna paradigma, neparadigmatom prostor, poredak paradigmatu, diskurs, diskurzivna praksa, diskurzivni habitus, individualistička teorija.*

¹ Profesor na grupi teorijskih predmeta na FPN, studij sociologije.

² Asistent na grupi teorijskih predmeta na FPN, studij sociologije.

UVOD

Ukoliko temeljna izmena društvene stvarnosti kao svojevrsnog referentnog univerzuma sociologije, ne zahteva temeljnu (ili čak nikakvu) izmenu socioloških pojmova, da li to onda znači da je društvena stvarnost kao referentni univerzum sociologije zapravo proizvod isključivo teorije? Ako iz jedinstvenih pojmova različitih socioloških teorija možemo izvoditi tumačenja društvene stvarnosti kao „totaliteta u toku“ (Gurvič), onda problem referentnosti očigledno boravi isključivo u realnosti teorijsko-pojmovnog prostora, jer su mogućnosti izmene predmetnog već unapred sadržane u pojmu. Prema tome, nas ne bi trebalo toliko da čudi promenljivost društvenog koliko odsustvo promenljivosti pojmovnog. Pitanje se može i ovako postaviti: kako teorijski pojmovi uopšte, danas, funkcionišu u svetu predmetnog, društvenog? Ukoliko je društvena stvarnost kao referentni univerzum sociologije postala unapred pojmljiva (ukoliko se unapred računa sa njenom razumljivošću), onda teorija kao njen sastavni deo, može samo da postavi pitanje svoje sosptvene egzistencije, i to: da li je teorija samo zatvorena teorija ili pak diskurzivna praksa? Da li poimanje savremene društvene stvarnosti ima diskurzivno poreklo i egzistira li sociološka teorija diskurzivno? Da li se pitanje razumevanja današnjeg društva postavlja kroz paradigmu i diskurs o društvu (Turen)?

Problem referentne stvarnosti, kao temeljni filozofski problem, neminovno postaje osnovni problem savremene sociologije. Ako pođemo od stava da je danas suštinski filozofski problem, problem realnog kao tehnološkog viška (Bodrijar); pa to hipostaziramo na socijalni nivo, kao problem nezaposlenosti - onda se postavlja pitanje: „šta činiti sa radnom snagom u informatičkom dobu? Šta učiniti sa tim otpadom koji se eksponencijalno uvećeva? Poslati ga na đubrište istorije?“³ Evoluirala li današnje društvo u društvo bez zaposlenja? Menja li informatika obeležja i položaj znanja u društvu? Šta će biti sa znanjima koja nisu preneti ili ih nije moguće preneti na informatičke profile, okvire i portale? Da li je „društvo znanja“ koje se pominje u nauci i političkoj praksi, iluzija, utopija ili realnost?

Problem referentne stvarnosti se neizbežno i iznova postavlja kao pitanje odnosa teorije i prakse i to na takav način da se ovaj odnos, na kraju, razotkriva kao metafizička iluzija.⁴

Konzervativna funkcija metodologije teži ka totalizirajućem uspostavljanju utemeljujuće funkcije subjekta putem „metodološkog polja“ koje obezbeđuje puni suverenitet sintetičkoj delatnosti subjekta, jer prethodno

³ Bodrijar, Ž., *Savršen zločin*, Beogradski krug, Beograd, 1998, str. 54.

⁴ Bodrijar, Ž., *Isto*, str. 53.

definiše uslove važenja. Metodološko polje kao prostor diskursa (Fuko) prethodno definiše uslove važenja na taj način što intencionalno vrši organizaciju opažajnog polja u skladu sa skupom saznanja koja pretpostavljaju jedan te isti pogled na stvari. Na taj način obrazovanje objekata potpuno je neodvojivo od polja u kojima se oni pojavljuju.⁵

Organizovanje opažajnog polja pojavljuje se kao nametanje referentne stvarnosti određenom tipu diskursa (stvarnosti na koju se diskurs odnosi i u kojoj važi) kroz prethodno regulisanje i redukovanje „sirove stvarnosti“ filtrirajućom funkcijom pojma. Diskurs tada ne može da propituje ustaljeni poredak pojmovnog sadržaja, niti pojam kao okvir sadržaja koji se menja. Na taj način se unaprijed vrši epistemološka obmana subjekta koji se ontološki stilizira u apsolutno (Adorno). Zaboravlja se da su svi veliki i korisni tipovi diskursa (u filozofiji, nauci, religiji, istoriji itd.), ustvari, diskurzivna praksa,⁶ jer uspostavljaju antropološko-metodološki poredak u samom pojmu, kao i u razumevanju i objašnju stvarnosti na koju se pojam odnosi.

Postojanje diskursa u određenim uslovima, pokazuje da nije moguća nikakva ontologija nezavisna od epistemologije, već da ontološki nivo društvene stvarnosti egzistira kroz diskurzivnu praksu i to kao reprezentativna funkcija vlastite diskurzivne istoričnosti. Budući da nema diskursa koji nije istorijski⁷ (dijahronijski karakter – to je njegov opšti oblik), to znači da nema diskursa izvan socijalne realnosti, jer bi tada socijalna realnost izgubila svoje ontološko uporište, pa bi jedini model reprezentativne stvarnosti bila mreža tekstova za koje su reference jedino drugi tekstovi. Tako bi pojmovi, njihovi sadržaji i njihov poredak elemenata funkcionisali u vlastitom zatvorenom krugu, udaljeni od stvarnosti kao referentnog okvira i dodatno zbunjivali istraživače i korisnike naučnih (u našem slučaju socioloških) istraživanja. Na taj način se stvara privid da svi veliki tipovi diskursa imaju identične probleme,⁸ jer tekstualna autoreferentnost kroz svoju istorijsko-povijesnu egzistenciju pokazuje da je saznanje postalo epistemološki proces semioze.⁹

Ako nema stalnog proveravanja korespondencije teorije i prakse (pojma i iskustva), onda se stvara mogućnost da društvena zbilja egzistira samo kao reprezentativna funkcija jezika. Teorijski iskazi su tada, kao i činjenički iskazi, lingvistički entiteti i pripadaju diskursu,¹⁰ ali nepotpunom diskursu (diskursu koji nije diskurzivna praksa). Preti opasnost da akumulirano nasleđe tekstualne autoreferentnosti postane istinski habitus sociologije, kao jedini uslov svake

⁵ Fuko, M., *Arheologija znanja*, Plato, Beograd, 1998, str. 222.

⁶ Fuko, M., *Isto*, str. 26.

⁷ Fuko, M., *Isto*, str. 214.

⁸ Uporediti: Fuko, M., *Arheologija znanja*, Plato, Beograd, 1998, str. 26., kao i Jaus, R.H., *Estetika recepcije*, Nolit, Beograd, 1978, str. 40 i dalje.

⁹ Videti: Rajh, A., *Postmoderna arhivistika: Uvodna pitanja*, Arhivski vjesnik, Zagreb, No. 46, 2004., str. 13.

¹⁰ Videti: Vajt, H., *Fabulacija povijesti i problem istine u reprezentaciji povijesti*, „K.“- Časopis za književnost, književnu i kulturnu teoriju, Zagreb, 2003., br. 1, str. 34.

moгуće prakse. Ovakav diskurzivni habitus sociologije, podrazumevao bi premeštanje referentnog univerzuma sociologije od stvarnosti (realnog, postojećeg) ka tekstu, kao dovoljnom i samodovoljnom, prostoru diskursa. Takav diskurs ne temelji se na stanju i egzistenciji objekta, već se egzistencija objekta temelji u diskursu. Predmet sociološke analize ostaje u krugu teksta i teorije, postaje potpuna konstrukcija, zarobljen u starom pojmovnom habitusu, zanemaruje dinamične društvene promene u vlastitom okruženju ili vrlo blago reaguje na njih.

Za savremenu sociologiju postavlja se nekoliko važnih pitanja vezanih za stanje njenog teorijskog, istraživačkog i analitičkog habitusa. Pre svega, pitanje stanja i poretka sociološke paradigme (paradigmi)? Zatim, šta obezbeđuje suverenitet sociološkog diskursa? Da li ideja društvenog gubi primarnost u paradigmatskom i diskurzivnom habitusu sociologije? Da li subjektivno (pod uticajem liberalizma i individualizma) dobija primat nad objektivnim pristupom u predmetnom habitusu sociologije? Kakav je odnos makro i mikro nivoa u sociološkoj teoriji i istraživanju? Da li sociologija konstantno osavremenjuje svoj predmet istraživanja? Kakav je odnos između forme i sadržaja u centralnim pojmovima sociološkog pojmovnog i kategorijalnog opusa (čovjek kao društveno biće, država, demokratija)? Neka od ovih pitanja proveravamo u ovom tekstu.

Zaboravljena paradigma

Jedno od zapostavljenih područja u savremenoj sociologiji jeste pitanje sociološke paradigme (paradigmi). Ovaj problem je prisutan u skoro svim postmodernističkim teorijama (teorijskim pravcima, školama mišljenja) u sociologiji (simbolički interakcionizam, etnometodologija, teorija razmene i racionalnog izbora, integrativne teorije, feminističke teorije i sociologija svakodnevnog života). To se odnosi, pre svega, na nastojanje ovih teorijskih pravaca da nametnu nove poglede i stavove bez prethodnog jasnog ukazivanja na stanje paradigme u tom teorijskom prostoru kojim se žele baviti. Bežeći od „velikih“ pitanja i „velikih teorija“, postmodernistički teorijski pravci i „sociologije svakodnevnog života“ daju prednost „malim“ temama i pitanjima i tako se udaljavaju od osnovne sociološke paradigme. Na taj način se savremena sociologija susreće sa važnim problemima koje ne može da reši: odnos makro i mikro nivoa u istraživanjima; odnos objektivnog i subjektivnog; sve veći ulazak zdravorazumskog shvatanja u naučni prostor; težnja za dekonstrukcijom i relativizovanjem osnovnih teorijskih struktura, kao i pokušaj da se predmet sociologije pomeri od društva ka pojedincu.

Zapostavljanje pitanja paradigme u savremenim sociološkim raspravama, anlizama i istraživanjima vidi se u nekoliko aspekata. Kao prvo, beži se od

rasprave o ulozi i značaju paradigme u sociologiji, kao orijentacije, naučnog prostora i metodološkog usmerenja koje daje savremena naučna zajednica (u ovom slučaju sociološka zajednica) svakom istraživaču (sociologu). Drugo, u savremenim sociološkim istraživanjima nema značajnije i precizne rasprave i naučne brige o poretku paradigmi. Treće, nema jasne razlike između paradigme i diskursa, kao dva najvažnija naučna prostora koji daju značaj i dinamiku sociološkim istraživanjima. Četvrto, uočava se povećano prisustvo pojednostavljenog, skoro zdravorazumskog, poimanja paradigme, koje se ogleda u tome da se svaki stav, mišljenje, nova tema ili teorijski pristup proglašava paradigmom. O ovim problemima u savremenoj sociologiji biće više reči u nastavku ovog rada.

Kakva je uloga i značaj paradigme za savremenu sociologiju? Pre svega, treba poći od stava o značaju paradigme za svaku nauku, da bi se kasnije razumeo njen značaj za sociologiju. Podsetimo se da paradigma predstavlja siguran put koji je usvojila (izgradila, utemeljila) neka naučna zajednica kao skup pravila, zakona, teorija, metodoloških instrumenata i načina povezivanja teorije i prakse, od kojih jedan naučnik ili grupa istraživača polaze u svom radu. To je svojina jedne naučne zajednice u smislu resursa koji nisu vremenski i prostorno ograničeni i koje naučnici koriste shodno svojim sposobnostima i senzibilitetu. Tomas Kun je zaslužan za otkriće i formulisanje naučne paradigme, kao i ukazivanje na njen značaj u konstituisanju, razvoju i stanju svake „normalne“, „zrele“ nauke.¹¹

Bez poznavanja, usvajanja i pozivanja na paradigmu (paradigme) nauka se ne može razvijati a naučnici su prepušteni lutanju bez sigurnog kompasa i pravila koja će im pomoći u odgonetanju prirodnih i društvenih zagonetki. Ako se ne drže paradigme, naučnici i istraživači će sve (ili većinu) činjenice i pojavne elemente, uzimati kao podjednako relevantne za predmet istraživanja. Naučnici će tada ostati na onim činjenicama i pojavnim manifestacijama koje su dostupne „običnom“ posmatraču, ili kako bi Kun rekao, u „pred-paradigmatskoj“ fazi nauke, odnosno, neće biti u mogućnosti da ispune zahteve paradigme i uneće u svoje istraživanje „duh pred-paradigmatske“ nauke. Njihovi naponi i njihov rad izgledaće kao da počinju od početka neki naučni rad, umesto da ga nastavljaju, dograđuju, dopunjavaju i šire. Takav naučnik ili grupa naučnika (istraživača) nisu svesni da paradigma sadrži elemente koji su trajni, koji ostaju čak i onda kada jedna paradigma bude zamenjena drugom paradigmom.

Jedan od razloga napuštanja paradigme ili izbegavanja njenih „strogih“ pravila i naučnih procedura, od strane istraživača, jeste to što neki istraživači

¹¹ „Paradigma je ono što članovi jedne naučne zajednice dele i, obrnuto, jedna naučna zajednica sastoji se od ljudi koji dele jednu paradigmu [...] Prema tome, naučna zajednica sastoji se od onih koji se aktivno bave jednom naučnom specijalnošću“ (Kun, T., *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd, 1974., str. 240, 241).

nisu razumeli suštinu paradigme, koja je razvojna i ostavlja prostor za stalne dopune, dorade i kreacije. Mnogi savremeni načnici i istraživači paradigmu shvataju kao obrazac, šemu, model kome se treba slepo pokoravati i bez ostatka ga primenjivati. Ako u tome ne uspeju, onda beže od paradigme u instrumentalizam, empirizam, „svakodnevni život“, razvijajući, ponekad, esejistički, žurnalistički i literarni pristup predmetu istraživanja. Ovi naučnici, istraživači ne shvataju da paradigma baca svetlost i na one probleme i činjenice koji se nalaze izvan njenog okvira a koji su važni za ukupno stanje nauke, posebno kada su u pitanju društvene nauke. Postoje i istraživači koji ignorišu paradigmu ili je „proglašavaju“ zastarelom, pravdajući to slobodom naučnog stvaralaštva i potrebom širenja individualizma i subjektivizma u nauci. Kun je bio svestan tih opasnosti, zbog toga je napomenuo da pojmovi kao što su „model“ i „obrazac“ nisu dovoljni za potpuno definisanje i razumevanje paradigme. Paradigma nije „objekat koji se kopira“, već okvir čiji se prostor i sadržaj dalje artikuliše i specifikuje „pod novim i strožijim uslovima.“¹² Paradigma kao okvir naučnog istraživanja (ispunjen zakonima, metodama, instrumentima, pojmovnim kategorijama, naučnim jezikom i teorijom) služi za proširivanje naučnog znanja kroz otkrivanje novih činjenica, kao i podudaranje tih činjenica sa normama, zakonima i predviđanjima koje je paradigma prethodno postavila. Na taj način, paradigma ostavlja prostor za stalna dodavanja i doterivanja naučnih elemenata, čineći i samu sebe predmetom daljnje dopune, usklađivanja sa okruženjem (naučnim i empirijskim) i menjanja prevaziđenih elemenata u vlastitom poretku, kao i u poretku nauke koju reprezentuje i čije delove drži na okupu.

Drugi bitan razlog bežanja savremenih naučnika od naučne paradigme i traganje za lakšim i jednostavnijim pravilima i principima naučnog istraživanja, vidimo u delovanju postmodernizma i postmodernističkih rasprava koje su zahvatile ukupan svetski kulturni prostor u drugoj polovini XX veka. Postmodernizam je došao u konflikt s naučnom paradigmom, pre svega, svojim insistiranjem na dekonstrukciji i relativizaciji „svega postojećeg“, kao i davanjem prednosti subjektivnom doživljaju, pogledu i pristupu (subjektivizam) nad objektivnim stanjem stvari. Naučnici koji nisu mogli da odgovore strogim zahtevima paradigme ili nisu izdržali njen „pritisak“ na vlastiti naučni habitus, rado su prihvatili principe postmodernizma i postepeno ih unosili u savremene naučne rasprave. Tako su ponekad uspevali da izbegnu kontrolu i redukciju koju paradigma nameće kako bi sprečila upotrebu nejasnih pojmova, stavova i formulacija.

Kao treći razlog izbegavanja naučne paradigme može se uzeti veliki uticaj korporacija i ekonomskih centara moći na nauku i naučna istraživanja. Nauka se industrijalizuje, ona se uvodi u korporacijski sistem, služi korporacijskim

¹² Kun, T., *Isto*, str. 65-67.

interesima i interesima velikih centara moći. Nauka tako postaje zanat, neosetljiva na probleme koje u društvu stvaraju njeni rezultati istraživanja (ekološki, zdravstveni, bezbednosni rizici); prioritet postaje sticanje novca i dobijanje sredstava za projekte koji će opravdati zahteve i nastojanja velikih kompanija. Tako dobijamo „preduzetničku“ nauku¹³ koja gubi nepristrasnost i objektivnost u svom istraživanju i koja žrtvuje paradigmatiska pravila i procedure kako bi prihvatila tehnološku i korporacijsku dominaciju. U ovu grupu razloga udaljavanja naučnika od naučne paradigme, možemo dodati i uticaj različitih ideologija, političkih ideja i praksi, kao i socijalnog kulturnog okruženja.

Prva dva razloga udaljavanja od naučne paradigme posledica su unutrašnjih slabosti nauke, kao i snage i čvrstine naučne zajednice. Treći razlog je posledica spoljašnjeg pritiska na nauku i naučnu zajednicu od strane ekonomskih, političkih i ideoloških subjekata u društvu i centara moći od lokalnog do globalnog nivoa. Prva dva razloga udaljavanja od naučne paradigme dovode do slabljenja naučne preciznosti, jasnoće, izražajnosti i sistematičnosti, odnosno do pojave metodološke i teorijske erozije nauke. Treći razlog dovodi do parcijalizacije, atomizacije pojedinih nauka i otvara pitanje etčke dimenzije nauke.

Kako su se tri prethodno pomenuta razloga udaljavanja od naučne paradigme manifestovala u sociologiji? Nerazumevanje suštine i značaja univerzalne paradigme dovelo je do pojave velikog broja teorija i teorijskih pravaca u sociologiji, koji su želeli da nadoknade nedostatke svake prethodne teorije, ali na takav način da odbacuju i negiraju osnovne elemente tih teorija, umesto da ih proširuju i dodaju nove stavove, prilagođavaju istorijskom i praktičnom kontekstu. Posebno je interesantna pojava ignorisanja jednih teorijskih paradigmi od strane drugih i izostanak njihovog međusobnog dijaloga. Tako funkcionalizam potpuno zaobilazi Marksovo poimanje konflikta i društvenih promena, pa ponekad izgleda kao da te dve teorije ne pripadaju opštoj sociološkoj paradigmi. Zimelovi sledbenici ne uzimaju u obzir Marksove analize podele rada, uloge i značaja velikih društvenih grupa i slično.¹⁴ Nedostatak međusobnog dijaloga i sučeljavanja osnovnih postavki tri

¹³ U veoma inspirativnoj anlizi odnosa nauke, znanja i društvenih uslova, Džeri Ravec pominje četiri aspekta, četiri metamorfoze savremene nauke koje dolaze do izražaja u njenom prilagođavanju dominaciji tehnološke i korporacijske logike: slaba (traljava) nauka; preduzetnička nauka (trka za novcem); bezobzirna nauka i četvrto, prljava nauka. (Ravetz, J., *Scientific Knowledge and its Social Problems*, Transaction Publishers, 1996.)

¹⁴ Luis Kozer je dao opširnu i vrednu analizu uloge i značaja konflikta u društvu i društvenoj grupi, oslanjajući se isključivo na Zimelove stavove i ne uključuje stavove Marksa, Gistava le Bona ili nekog drugog „klasika“ sociologije (Coser, L., *The Function of Social Conflict*, videti prevod na srpski: Kozer, L., *Funkcije društvenog konflikta*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2006.) Na drugoj strani, Tomas Veber svoju analizu konflikta ne oslanja ni na Marksa, ni na Zimela, ni na Kozera, ni na Darendorfa, čak ni u poglavlju u kome objašnjava uzroke i suštinu konflikta (Weber, T., *Conflict Resolution and Gandhian Ethics*, videti prevod na srpski: Veber, T., *Pojedinac i konflikt iz Gandijevе perspektive*, Prometej, Novi Sad, 2007.). Ova dva primera pokazuju kako se zanemaruje opšta sociološka paradigma koja uvek treba da zadržava neke elemente koji prate pojmovni i teorijski diskurs.

najveće „klasične“ teorijske paradigme (marksizam, funkcionalizam i strukturalizam) i isticanje vrednosti koje su „preživjele“ posle prolaska njihove dominacije, ukazuje na slabosti diskursa u okviru teorijske paradigme kod savremenih sociologa.¹⁵ Ova slabost je dovela, na jednoj strani, do bežanja od sve tri pomenute paradigme i pojave mnogo novih teorijskih rasprava i „škola mišljenja“ koje su pretendovale da postanu savremene „grand teorije“. Na drugoj strani, diskontinuitet u razvoju teorijskih socioloških paradigmi manifestovao se kao neravnoteža između makro i mikro nivoa u sociološkoj analizi (prevlast mikrosociološke analize) i prevlast empirijskog, instrumentalno-tehničkog nad teorijskim delom metodološkog postupka u sociološkim istraživanjima. To je učinilo manje koherentnom i nestabilnom unutrašnju strukturu sociologije i promenilo njen odnos prema drugim srodnim disciplinama.

Drugi, ranije pomenuti razlog udaljavanja od teorijske paradigme doveo je do relativizacije nekih čvrstih stavova o društvu iz ranijih klasičnih teorijskih principa i uvođenja novih „nesocioloških“ elemenata u teorijski i pojamovni diskurs (mekdonaldizam, figuracije, svet života, dramaturgija, saosećajna introspekcija, etnometodologija, mreža razmene i slično). Sve to je dovelo do atomizacije opšteg teorijskog okvira i do podele na brojne uže sociološke discipline, bez jasne raspodele predmeta istraživanja. Nastupila je dominacija tumačenja ponašanja i simbola u svakodnevnim ljudskim postupcima (hermeneutizacija sociologije), umesto istraživanja, analize, dokazivanja i teorijskog proveravanja. Hermeneutika je sastavni deo sociološke teorije, neophodno je da se stalno unapređuje, ali ako se udaljava od epistemološkog, metodološkog i teorijskog diskursa i previše približava relativizmu i *ad hoc* konstruktivizmu, onda je ona manje produktivna za sociologiju. Sociologija ne može biti „hermeneutikocentrična“ nauka, kao što ne može biti ni „epistemocentrična“¹⁶, pretvarajući istraživača sociologije (sociologa) u apstraktnog i zarobljenog „*homo academicusa*“.

Treći razlog je doveo do gubljenja kritičke dimenzije sociologije kao jedne od njenih najvažnijih dimenzija i uloga u društvu. To je dovelo do jačeg uticaja ideoloških i političkih subjekata na sociološka istraživanja i naučna objašnjenja. Skretanje glavnog toka sociologije na primarno empirijska pitanja, bez čvrste teorijske koordinacije dovelo je sociologiju u poziciju da se bavi „malim“ pitanjima i da deo svog predmeta istraživanja prepusti drugim naukama kao što

¹⁵ Osamdesetih godina XX veka odvijao se širok diskurs unutar marksističke teorijske paradigme, koji je samodovoljno i trijumfalno sugerisao reafirmaciju i vitalnost Marksove teorije 100 godina posle njegove smrti, ali taj diskurs nije uključio i dijalog sa funkcionalizmom, strukturalizmom i drugim teorijskim diskursima koji su se uporedo odvijali u okviru sociologije. Naprotiv, on im se suprotstavljao i ukazivao na njihovu teorijsku insuficijentnost i nemogućnost konekcije sa praksom. Slično se događalo i funkcionalističkom diskursu tokom pedesetih i šesdesetih godina XX veka. Ako sa strane posmatramo, izgleda kao da te tri teorijske paradigme dolaze iz tri različite opšte paradigme (ekonomije, lingvistike, istorije).

¹⁶ Bourdieu, P., *Marcel Mauss aujourd'hui*, Sociologie et sociétés vol. 36, 2004., n° 2.

su poltičke studije, psihologija, marketing, organizaciono ponašanje i komunikologija. Nova, "preduzetnička" sociologija je bežeći od svoje suštine (paradigmatskog, diskurzivnog i metodološkog habitusa) dovela do dalje atomizacije sociologije i nejasne veze sa bliskim disciplinama, slabeći svoju poziciju u akademskom društvenom prostoru i umanjujući svoj eksplanatorni kredibilitet. Ono što Agamben konstatuje za filozofiju¹⁷, desilo se i savremenoj sociologiji: postala je razbacana na svojoj teritoriji, prepustila je deo svojih resursa drugim naukama, otupila teorijsku i kritičku oštricu.

Paradigma koju je utemeljio Kun jeste univerzalna paradigma i podrazumeva okvir, stavove, principe i procedure koji se odnose na sve nauke (prirodne, tehničke i društvene). Paradigma, shvaćena u Kunovom smeru razmišljanja, predstavlja stalni dijalog i interakciju između naučne zajednice, njene naučne tradicije i njenog okruženja, što mora dovesti do potrebnog konsenzusa o osnovnom sadržaju paradigme.¹⁸ Nauka se konstituiše, postaje „zrela“ i „normalna“ tek onda kada je u stanju da prihvati, apsorbuje i artikuliše univerzalnu naučnu paradigmu. Neko istraživanje, analiza, rasprava ili učenje postiže naučni dignitet tek onda, kada primenom pravila univerzalne paradigme uspe da iskristališe bar jednu teorijsku ili više pojmovnih paradigmi. Kako kaže Merton, paradigma je temelj na kome počiva zgrada teorije, interpretacije i analize.¹⁹ Univerzalna paradigma je posebno važna za društvene nauke. Ona je od strane sociologije (sociologa) odmah prihvaćena i predstavljala je osnovu njene daljnje izgradnje i razvoja kao samostalne nauke, kao što je pružila i mogućnost za zasnivanje jedne posebne sociološke discipline, sociologije saznanja, odnosno sociologije nauke, koja se brine o teorijskom i metodološkom stanju, vitalnosti i praktičnoj ulozi i poziciji sociologije.

Poredak paradigmi

Da bi se razumela suština i značaj paradigme za savremenu sociologiju, potrebno je ukazati na poredak paradigmi u celokupnoj „zgradi“ sociologije. Pre svega, treba pronaći kriterije na osnovu kojih se može uspostaviti podela paradigmi i njihov međusobni poredak.²⁰ Mi uzimamo tri kriterija koja nas vode

¹⁷ Agamben, G., *What is a Paradigm*, A lecture by Giorgio Agamben, August 2002. (www.egs.edu/faculty/agamben-resources.html)

¹⁸ Sardar, Z., *Thomas Kuhn i ratovi znanosti*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2001.

¹⁹ „... paradigme unapređuju kumuliranje teorijskih interpretacija. Paradigma je temelj na kome se gradi kuća interpretacije. Ako se novi sprat ne može sagraditi na takvom temelju, onda se mora posmatrati kao novo krilo totalne strukture, a temelj pojmova i pretpostavki mora biti proširen da bi podupirao to krilo.“ (Merton, R. K., *O teorijskoj sociologiji*, Plato, Beograd, 1998., str. 106).

²⁰ Rejmon Budon govori o četiri vrste paradigmi: 1. metateorijske (opšti stavovi o nastanku neke teorije); 2. pojmovne (služe za klasifikaciju); 3. poredbene, analogijske ili paradigme sličnosti (društvo je slično pozorištu); 4. formalne paradigme (principi analize društvenih pojava). Vidimo da ova podela paradigmi

ka mogućnosti da izvršimo podelu na tri grupe paradigmi. Prvi kriterij je pitanje opštosti i širine obuhvata predmeta istraživanja, odnosno totalitet i kontinuitet zadržavanja opšteg predmeta sociologije (ili bilo koje druge nauke) i ravnomerne „raspodele“ predmeta istraživanja između pojedinih disciplina iste nauke (u našem slučaju sociologije). Prema tom kriteriju mogu se identifikovati četiri paradigme: *univerzalna paradigma*; *opšta paradigma*; *teorijska paradigma* i *pojmovna paradigma*. Drugi kriterij uzima u obzir funkciju i zadatak paradigme u nauci i društvu. Na osnovu ovog kriterija razlikujemo dve paradigme: *teorijsku* i *praktičnu*. Treći kriterij polazi od upotrebe jezika i kategorijalnog aparata u analizi i objašnjenju nekog problema. Prema ovom kriteriju možemo razlikovati *naučne* i *zdravorazumske paradigme*.

Prethodno smo napomenuli da je univerzalna paradigma u osnovi svake nauke, pa tako i sociologije. Univerzalna paradigma se može zamisliti kao skup proverenih teorijskih, metodoloških, sistematizovanih i organizovanih, ka praksi usmerenih, rezultata istraživanja, koje je jedna naučna zajednica usvojila i u kontinuitetu ih predaje u nasleđstvo svakoj novoj generaciji naučnika. Univerzalna paradigma je orijentir i putokaz svakom pojedinačnom naučniku ili grupi naučnika, istovremeno data i zadata od ukupne naučne (svetske) zajednice i svakog njenog posebnog dela nastalog na osnovu podele po pojedinim vrstama nauka, vremenu i prostoru.

Kao sledeću fazu, nauka mora da razvije svoju opštu paradigmu, odnosno „kostur“ koji će nositi i držati celu zgradu, čvrsto vezanu za temelje (univerzalnu paradigmu). Za sociologiju, opšta paradigma je istovremeno i njen opšti predmet istraživanja, a to je društvo shvaćeno kao totalitet društvenih odnosa, pojava, procesa, tvorevina i struktura posmatranih kroz prizmu čovekovih aktivnosti. *Opšta sociološka paradigma* čini njen osnovni okvir (kostur) koji nastaje kao rezultat primene principa univerzalne paradigme na analizu društva. Opšta paradigma obezbeđuje naučni dignitet sociologiji i daje joj zadatak da u centar proučavanja postavi društvo u svim njegovim oblicima, stanjima, vremenskim i prostornim dimenzijama.

Kako će se ostvariti zadatak koji opšta paradigma postavlja sociologiji, zavisi od naučnih teorija koje će se razviti kao skup otkrića, razumevanja i objašnjenja kroz primenu adekvatnih metodoloških principa i pravila. Naučne teorije, *teorijske paradigme*, su treći nivo u poretku socioloških paradigmi (kao i paradigmi drugih nauka). One obezbeđuju sadržaj, razvoj, dinamiku, snagu i perspektivu nauke. Ono što je sociologija, kao društvena nauka, do sada

nema poseban kriterij podele, da li je to prema opštosti, širini, predmetu ili nečem drugom. Čak se može reći da postoji više kriterija u jednoj takvoj podeli, dok treća paradigma (analogija, sličnost, poređenje) može biti prisutna (čak se to i podrazumeva) u svakoj od preostale tri. Tu je više reč o metodološkom postupku. (Videti: Boudon, R. & Bourricaud, F., *Dictionnaire critique de la sociologie*, deuxième édition, Presses universitaires de France, Paris, 1986., Boudon, R., *The Social Sciences and Two Types of Relativism*, Journal of Classical Sociology, 2005., Vol. 5).

postigla, sadržano je u njenim glavnim teorijama (pozitivizam, funkcionalizam, marksizam, strukturalizam) i njihovom objašnjenju društva. Zbog toga se i nameće to krucijalno, trostepeno pitanje: da li savremena sociologija razvija, unapređuje, dograđuje i jača svoju opštu paradigmu, ili je napušta (kako sugerše Turen), odnosno, da li je zamenila stare teorijske paradigme, iscrpivši njihov okvir i uvela novu (nove) paradigmu (paradigme) ili se prilično udaljila od naučne paradigme (kako smo to konstatovali u uvodu ovog teksta) i dopustila da bude zarobljena u svom neparadigmatskom prostoru?²¹

Pojmovna paradigma predstavlja okvir u kome se nalaze elementi koji grade i razvijaju pojedine sociološke pojmove i termine. Ova paradigma pruža svu potrebnu infrastrukturu za razvoj jedne nauke. Kvalitet socioloških teorija i stabilnost njenih paradigmi zavisi od kvaliteta pojmovnih paradigmi, kao što kvalitet i trajanje pojmova i termina zavise od toga da li su nastali iz elemenata paradigme ili su uzeti iz neparadigmatskog prostora. Otkriće, razumevanje i objašnjenje, kao tri elementa sociološke naučne poluge, direktno zavise od upotrebe proverenih pojmova, kao i konstrukcije novih koji će popuniti nastalu prazninu u brzom razvoju teorijskog diskursa. Sociologija će biti nauka o društvu sve dok njena pojmovna paradigma (paradigme) bude mogla potvrđivati vrednost starih pojmova i konstruisati nove koji će obuhvatiti nove oblike društvenosti, koji nastaju kao posledica stalnog tehničkog razvoja i demografskog rasta. Zbog toga je neophodno da se savremeni sociolozi više bave starim pojmovnim paradigmama kao što su: društveno biće (čovjek kao društveno biće), klasa, otuđenje, moć, država, socijalizacija, kontrola, uticaj, vlast, demokratija i slično; da bi se videlo koliko su te paradigme još upotrebljive, koliko su dograđene, osavremenjene ili ostale zapuštene. To je važno isto kao i rasprava o novim pojmovnim paradigmama kao što su: virtuelna zajednica, sajber društvo, umreženo društvo, društvo znanja, „Moloh“, „Automaton“, „figuracije“, „nova kulturna istorija“, inkluzija, postmodernizam, strah, rizici, „polje“, socijalni kapital i slično. Potrebno je utvrditi da li su nove pojmovne paradigme nastale iz elemenata starih paradigmi, da li se zadržao naučni kontinuitet i da li će novi paradigmatški okvir biti širi, sadržajniji i podsticajan za dalja istraživanja.

Poredak paradigmi u sociologiji važan je zbog njenog ukupnog razvoja, karaktera, naučnog habitusa i perspektive. Isto tako, treba stalno voditi računa o poretku paradigmi jer nije moguće „preskakati“ taj poredak prilikom izmene „istrošenih“ i nedovoljno produktivnih elemenata neke paradigme ili paradigme u celini. Naime, nije moguće zameniti opštu sociološku paradigmu ako nije izvršena svestrana priprema kroz promene pojmovne i teorijske paradigme.

²¹ Ovaj tekst ima nameru da pokrene diskusiju o ovom pitanju i pozove naučnu, sociološku zajednicu da se ozbiljno pozabavi problemom paradigmatškog i diskurzivnog stanja današnje sociologije.

Redosled u izmeni paradigme je obrnut od redosleda njenog konstituisanja.²² Prvo se menjaju pojmovne paradigme, pa zatim teorijske, dok opšta paradigma ostaje, samo se dograđuje i ojačava. Univerzalna paradigma je logičko-epistemološki okvir, apstraktno-teorijska konstrukcija, dovoljno fleksibilna da njena izmena nema smisla. Zbog toga nije u pravu Turen kada postavlja pitanje zamene opšte sociološke paradigme, stavom da „sociologija više ne proučava društvo“, da više nije nauka o društvu, već o pojedincu i da više „nema društva“.²³ Bez obzira što Turen sugerise da su se izmenili socijalni akteri na društvenoj sceni, što su se akteri „odvojili od sistema“, što je došlo do uspona individualizma, „buđenja subjekta“, do „provale demokratije“, nastanka „društva žena“ ili „društva bez žena“; mi i dalje ne možemo govoriti o nestanku društva već o njegovim višestrukim i radikalnim promenama. Potrebno je razviti diskurs u okviru nekih pojmovnih paradigmi, kao što su društveno biće, globalno društvo, predstavljanje, izbor, socijalizacija, komunikacija, emancipacija, socijalni odnosi, dominacija, otuđenje, moć i manipulacija; da bi se nešto više saznalo o vrednosti teorijskih paradigmi koje odbacuju stare i prihvataju nove pojmove. Tek posle toga bi mogla krenuti rasprava o stanju opšte sociološke paradigme, o potrebi i mogućnostima njene izmene, odnosno, o Turenovom predlogu za „novu“ opštu paradigmu sociologije, koja će trasirati put u „sociologiju slobode“, oslobođenu od društvenog determinizma.

Druga grupa paradigmi, zasnovana na kriteriju njihovog zadatka i funkcije u nauci i društvu, uključuje teorijske i praktične paradigme. Kao što smo prethodno pomenuli, *teorijska paradigma* podrazumeva okvir koji je nastao kao logičko-epistemološka i metodološka konstrukcija koja sadrži sve potrebne elemente za naučni rad, koji su rezultat stalnog istraživanja, odnosno, otkrića, razumevanja i objašnjenja nekog zakona. Njena funkcija je da usmerava nauku, vodi računa o njenoj unutrašnjoj strukturi, razvija i bogati njen diskurzivni prostor i verifikuje objašnjenja koja su nastala kao rezultat značajnog i širokog naučnog diskursa. Teorija definiše i operacionalizuje pojmove, povezuje ih u jedan sistem i osigurava njihov razvoj, upotrebu i svrsishodnost. *Praktična paradigma* se odnosi na iskustvene i empirijske činjenice²⁴ i podrazumeva pravila u svakodnevnom životu i radu ljudi. To je, najčešće, skup rutinskih postupaka i ponašanja u svakodnevnoj komunikaciji, ali i novih formi i akcija

²² Da se poslužimo Mertonovom metaforom o paradigmi kao temelju (teorijske) zgrade i da konstatujemo da nije moguće menjati temelj zgrade, a da spratovi, unutrašnjost spratova i krov ostanu sačuvani. Popravljanje zgrade moguće je od prepravke krova (u našem slučaju to su sociološke pojmovne paradigme), pa tek spratova i njihove unutrašnjosti (u našem slučaju to su sociološke teorije). Ako temelji nisu čvrsti, nije moguće dodavati nove spratove.

²³ Videti: Touraine, A., *A new Paradigm for understanding today's world*, Polity Press, 2007.; Touraine, A., *Sociology without Societies*, "Cuurent Sociology", March 2003., Vol. 51(2), 123-131.; Touraine, A., *Is Sociology still the Study of Society?*, Thesis Eleven, No. 23, 1989.

²⁴ Razliku između *iskustva* i *empirije* ovde pravimo u značenju koje je ponudio Bernard Valdenfels. U tom smislu videti: Valdenfels, B., *Topografija stranog*, Stilos, Novi Sad, 2005, str. 20.

koje žele da prevaziđu neko postojeće stanje i uspostve nove odnose. Prakse su, da parafraziramo Burdijea, aktivnosti ljudi koje nisu ni objektivno definisane, ni potpuno slobodne. Rad u školi, život u porodici, uspeh u poslu, upravljanje gradom imaju svoje praktično-paradigmatske okvire, koji se razlikuju od teorijskog pristupa obrazovanju, društvenoj grupi ili vlasti. Teorija prolazi kroz „prizmu“ prakse, kao što se i praksa „oplemenjuje“ teorijom. Nauka mora da uključuje i teorijske i praktične paradigme u njihovom odnosu ravnoteže.

Kada je reč o podeli paradigmi na naučne i zdravorazumske, može se reći da *naučna paradigma* koristi metod, teoriju i naučni jezik koji je specifičan za svaku nauku i ima zadatak da spreči upliv nenaučnih pojmova i kategorija u diskurzivni prostor nauke, odnosno njihovo duže zadržavanje ili preovladavanje u tom prostoru.²⁵ *Zdravorazumska paradigma* podrazumeva uočavanje društvenih činjenica na osnovu utiska, rutinski odnos prema njima, ostajanje na manifestnim elementima neke pojave ili procesa, bez traganja za uzrocima i latentnim elementima procesa i odnosa. Zdravorazumska paradigma može da dopusti da se neki problem proglasi rešenim tamo gde nauka vidi tek njegovo skriveno ili novo i šire ispoljavanje. Naravno, zdravorazumsko mišljenje i znanje je često polazna tačka za uočavanje neke činjenice koja će tek naknadno postati predmet teorijske rasprave i analize i tako omogućiti naučno (sa)znanje. Međutim, ne sme se dozvoliti konverzija zdravorazumskog, „običnog“ jezika (pojmovi, termina, simbola i stavova konstruisanih iskustvom) u naučni jezik (epistemološki konstruisan pojmovno kategorijalni aparat naučne empirije). To će dovesti (dovelo je) do relativizovanja naučnog znanja i problema sa poimanjem objektivnosti naučnog znanja i odnosa: predmet istraživanja ↔ čin saznanja ↔ akter (subjekt) saznanja.

Značaj diskursa

Mnogi problemi u razvoju savremene sociologije potiču od nedovoljnog razumevanja i prihvatanja uloge i značaja naučnog diskursa. Da se podsetimo da pod diskursom podrazumevamo skup aktivnosti koje uključuju misao o nečemu, govor i rasprave o predmetu istraživanja, simbole, značenje i jezička usmerenja, zatim put od uočavanja problema do njegovog objašnjenja, moć poricanja i moć dokazivanja,²⁶ pokretanja, razdavajanja i uslovljavanja ukupnih teorijskih događanja u okviru jedne paradigme i među paradigmama. Diskurs je

²⁵ Kako kaže Mileva Filipović, parafrazujući Burdijea: „sociologija se može izboriti sa zdravorazumskim kriterijima pod uslovom da ih izričito uzme za predmet, umesto da ih pusti da se uvedu u naučni diskurs” (Filipović, M., *Sociologija i postpozitivističke paradigme: neke saznanje teškoće savremene sociologije*, Sociologija, br. 3, 2008., str. 255). Upozorenje o opasnostima oslanjanja na zdrav razum i nemogućnost njegovog olakog odbacivanja u sociološkom diskursu, izneo je još i Emil Dirkem u predgovoru *Pravilima sociološkog metoda*.

²⁶ Fuko ističe da je diskurs moć koju treba zadobiti (Fuko, M., *Poredak diskursa*, Karpos, Loznica, 2007., str. 9).

energija i pokretačka snaga teorije, metodologije i nauke, ali i spona teorije i prakse, veština prevođenja teorije u praksu i obrnuto. Diskurs je istovremeno kontinuitet i diskontinuitet u teorijskom nizu i u praktičnom manifestovanju predmeta istraživanja. Ako je diskurs u krizi, onda je i nauka u krizi. Naše je mišljenje da je diskurs u savremenoj sociologiji u značajnoj krizi i da je to uslovalo mnoge teorijske, praktične i kritičke nedostatke koje danas uočavamo kao prepreku njenoj dinamici, aktuelnosti i daljoj afirmaciji.²⁷

Kao prvi problem može se uočiti nedovoljno isticanje i uočavanje razlike između diskursa i paradigme. Ako je paradigma opšti okvir naučne aktivnosti, onda je sve što se dešava u tom okviru naučni diskurs. U okviru savremene sociologije, posle opadanja aktuelnosti strukturalizma i marksizma kao dominantnih teorijskih paradigmi, pojavila se tendencija zasnivanja novih paradigmi. Može se reći da većina njih predstavljaju diskurse u okviru pokušaja oslobađanja od klasičnih teorija i zasnivanja novih. Tako sve varijante „post-strukturalizma“ i „neo-marksizma“ predstavljaju diskurs koji širi, jača ili slabi prostor pomenutih teorija, pre nego što zasniva novu teorijsku paradigmu. U okviru socioloških rasprava označenih kao „teorije o postindustrijskom društvu“ i „postmodernizmu“, reč je razvoju diskursa koji pokušava da uvede u teoriju brojne iskustvene činjenice i praktične promene u socijalnoj i kulturnoj dimenziji društva, izazvane brzim tehnološkim, tehničkim i ekonomskim razvojem. Najbolji primer zamene diskursa i paradigme jesu „teorije svakodnevnog života“ i rasprave o globalizaciji, koje su pretendovale da zauzmu poziciju novih socioloških paradigmi, a stvarno su ostale na nivou diskursa. Celokupan spektar analiza označenih kao „sociologija svakodnevnog života“, predstavlja skup pojmovnih diskursa o individualizmu, slobodi, refleksivnosti, komunikaciji, stilu i načinu života; podstaknut dominacijom (neo)liberalne ekonomije i liberalne ideologije. Rasprave o globalizaciji su samo novi diskurs na već davno istaknute probleme brzog ekonomskog, naučnog, tehničkog i tehnološkog razvoja, koji donosi sve veće socijalne i kulturne teškoće kolektivitetima kao što su država, nacija, vera i tako pojačavaju problem individualnog i kolektivnog identiteta. Uporedo sa ekonomskim i tehničkim promenama, rastu i brojni rizici u društvu, čija kontrola postaje sve manje moguća.

Jedan od problema nerazumevanja značaja i funkcije diskursa javlja se kod pokušaja da se izdvoji jedan elemenat iz diskursa, koji se želi nametnuti kao paradigma. Takav je slučaj sa nastankom „feminističke teorije“ (teorija), gde je rodni elemenat u diskursu o međuljudskim odnosima izdvojen i nametnut kao teorijska paradigma.

Sledeći problem je zanemarivanje diskursa u želji da se pobegne od „stare“

²⁷ Zanimljivu i podsticajnu raspravu o krizi diskursa u sociologiji videti u: Stridom, P., *Discourse and Knowledge, The Making of Enlightenment Sociology*, Liverpool University Press, 2000.

paradigme i zasnuje nova. Da li je, zbog toga, potrebno neke analize Gidensa, Burdijea, Baumana, Deride, Homansa, Gofmana ili Vilirija proglasiti novim paradigama, ili prihvatiti kao diskurs u okviru teorijske paradigme označene kao strukturalizam? Zašto bežati od strukturalizma, kada je struktura jedna od temeljnih kategorija u pojmovno kategorijalnom prostoru sociologije? Izostajanje diskursa o konfliktu, klasama, eksploataciji i otuđenju, zbog bežanja od marksizma, napravilo je prazninu u teorijskoj zgradi sociologije koju nisu uspešno popunili pojmovi dromologija, rodna nejednakost, simulacija, interakcionizam, dramaturgija, razmena i slično.

Zapostavljanje diskursa u okviru pojmovne paradigme predstavlja, možda i najveći problem u savremenoj sociologiji. Ovde ćemo to pokazati na dva primera. Pojam *globalno društvo* u klasičnoj sociološkoj teoriji odnosi se na opšte društvo shvaćeno kao teorijska konstrukcija, najvišeg nivoa logičke i epistemološke apstrakcije. U misaonoj operacionalizaciji tog pojma imaju se u vidu tri nivoa: materijalna osnova društva; pravna i politička organizacija i kultura. Praktična i empirijska operacionalizacija ovog pojma nije bila moguća, jer ne uključuje prostornu i vremensku dimenziju. Danas je ova pojmovna paradigma zastarela, neproduktivna i potrebno ju je zameniti. Očigledno je da pojam *globalno društvo*, sada, uključuje vremensku i prostornu dimenziju. Ono se razvija ovih godina i decenija i obuhvata prostor celog Globusa. Odnosi, procesi, pojave, pa i neke institucije u tom društvu prostiru se na globalnom nivou, imaju globalne posledice, uključuju globalne resurse,²⁸ globalnu migraciju, globalnu radnu snagu i „globalne lance majčinske brige.“²⁹ Tek posle dovoljno razvijenog diskursa u okviru pojmovne paradigme *globalno društvo*, moguće je postavljati vrednije prognoze o putevima, značaju i posledicama procesa globalizacije i govoriti o sociološkoj teoriji globalizacije, kao novoj teorijskoj paradigmi.

Drugi primer na koji želimo da ukažemo kao predmet ozbiljnog i svestranog diskursa jeste pojmovna paradigma koja postavlja okvir za razumevanje čoveka kao društvenog bića. U Marksovom i Dirkegovom učenju čovek je shvaćen kao društveno biće, s tom razlikom što je kod Marksa čovek prinudno (pod prinudom) društveno biće, otuđeno od svoje suštine a teži da bude slobodno društveno biće, jer se jedino u društvu može izgraditi i steći sloboda; dok je kod Dirke čovek podređen društvu kao višem sadržaju, višem biću, jer je za čoveka društvo sve, potpuna ispunjenost. Ovu paradigmu je potrebno podvrgnuti novoj diskurzivnoj proverbi, kako bi se videlo da li je savremeni čovek društveno biće ili slobodna i emancipovana ličnost, ili možda usamljena, izolovana i izgubljena jedinka. Naš je stav da čovek više nije

²⁸ Stručnjaci govore o pretpostavljenim globalnim resursima nafte, gasa, plemenitih metala, pitke vode i iznose prognoze o vremenskom trajanju postojećih rezervi.

²⁹ Hohšild, E.R., *Globalni lanci brige i emotivni višak vrednosti*, u Hanton, V., Gidens, E., *Na ivici*, Beograd, 2003.

društveno biće, ni prinudno, „po sebi“, ni samosvesno, sa ispunjenim i ispoljenim potencijalima, „za sebe“. Tokom istorijskog razvoja, čovek je želeo da se oslobodi svoje prinudne, nametnute, date društvenosti i da stekne slobodnu, po vlastitom izboru zadatu društvenost. Savremeni čovek ponovo postaje „pećinsko biće“, ali sada ne na osnovu gubljenja i smanjenja potreba³⁰, odricanja i oskudice, već naprotiv, na osnovu rasta i gomilanja potreba, stalnog povećanja potrošnje, izražene želje i motiva da svaki dan ima više nego prethodnog dana. Čovekova nova pećina nije „neudobna jazbina“, već udobna palata ili luksuzni stan snabdeven sofisticovanim uređajima i komunikatorima kako se ne bi osećao izolovano u svojoj dobrovoljnoj usamljenosti. Savremeni čovek je razvio potrebu za virtuelnom zajednicom, za virtuelnim „društvenim mrežama“. On je tako postao „biće mreže“, globalne mreže, dovoljno udaljen od društva da ne učestvuje ukoliko nema potrebu, ali i dovoljno blizu da koristi sve društvene resurse, da se takmiči, da se bogati, da neizmerno poseduje, da vlada, da je moćan, pohlepan i neodgovoran. Naš odgovor na Turenov izazov bio bi da društvo i dalje postoji, da je čovek sve manje društveno biće (ne doživljava društvo kao svoju suštinu) a sve više „novo“ pećinsko biće i da se razvijaju novi oblici društvenosti, zasnovani na novim oblicima komunikacije (kao što su virtuelne mreže i *cyber* prostor). Istina je da društvo kao celina, kao poseban entitet,³¹ nema onu nadmoć i nadređenost nad čovekom, kakvu je imalo u prethodna dva veka, ali sada neki njegovi elementi (kompanije, mediji, ideologija) ostvaruju punu dominaciju nad čovekom i društvenim odnosima.

Postoji još mnogo pojmovnih paradigmi koje bi diskursivna teorija i diskursivna praksa savremene sociologije mogla (morala) proveravati i menjati (klase, država, moć, ideologija³², socijalizacija, znanje, demokratija). Tako bi, recimo, kroz jedan diskurs, pojmu demokratije, kao vladavine većine, trebalo supotstaviti pojam *meritokratije* kao vladavine znanja (najboljih biografija). Verujemo da bi se u tom diskursu pokazalo da je demokratija iscrpela sve svoje potencijale i da bi je trebalo zameniti, kao pojmovnu paradigmu i kao praktičnu paradigmu.

³⁰ Marks u *Ranim radovima* govori o povratku čoveka-radnika u pećinu (figurativni naziv za neudobni radnički stan), „koja je otrovana smrdljivim dahom civilizacije“. Radnik to čini zbog nedostatka sredstava za život, pa je prinuđen na razna odricanja, oskudicu, štednju, na snižavanje potreba, „čak za vazduhom i kretanjem“.

³¹ U klasičnj paradigmatškoj i diskurzivnoj aktivnosti, stvarnost se deli na tri entiteta: prirodu, društvo i čovekovo mišljenje.

³² O diskursu vezanom za ideologiju, njen uticaj i posledice u društvu, videti: Tauren A. Van Dijk., *Ideology and Discourse, A Multidisciplinary Introduction*, Barselona, 2003.

Zaključak

Savremena sociologija je zanemarila ulogu i značaj diskursa u okviru naučnog istraživanja, analize i objašnjenja. Nastao je i ozbiljan zastoj u konstituisanju novih teorijskih paradigmi, iako se pojavilo mnoštvo teorijskih pokušaja i analiza sa pretenzijama da postanu nove paradigme, „grand teorije“.³³ Posle napuštanja marksističke i strukturalističke paradigme, pojavilo se mnogo „malih“ teorija, koje po našem mišljenju nisu dostigle nivo i snagu ove dve paradigme. To je još jedan pokazatelj nemoći nauke da razvije kontinuitet paradigmi i njihovu postepenu smenu. Nedovoljno razvijen diskurs (unutar paradigmi i među paradigmama) doveo je do bežanja od paradigmi i vraćanja sociologije „malim“ temama i pitanjima. Naravno, potrebno je da se sociologija bavi i „malim“ i „velikim“ pitanjima, ali mora postojati revnoteža među njima.

Postavljamo još jedno značajno pitanje: da li su ove brojne rasprave, „grand teorije“, „škole mišljenja“, svrstane u okvir „postmodrnističkih teorija“ i „teorija o svakodnevnom životu“, teorijske paradigme ili samo pojmovni i teorijski diskursi? Mi mislimo da je reč o diskursima i da se svi ovi diskursi mogu svrstati u jednu teorijsku paradigmu koja bi se označila kao teorija o individualizmu ili *individualistička teorija*. Namera ovih diskursa je da istaknu afirmaciju individue, njenu slobodu, odvojenost od sistema, da ukažu na relativizaciju „svega postojećeg“ u društvu, pod uticajem postmodernizma i liberalizma. Naravno, tu je i veliki uticaj razvoja nauke i tehnike koji je doveo do nove „evolucije čoveka“ preko optičkog oka, alarma, video nadzora, biotičkih delova organizma i drugih oblika jačanja čovekove snage, moći i kontrole, sve u korist sticanja profita i ličnog bogatstva, bez obzira na rizike.³⁴ Ovo je podstaklo sociologe da razmišljaju o individui, ličnosti, pojedincu kao novom, ključnom akteru u sadašnjem društvu.

Potrebno je ukazati i na značaj teorijskog i praktičnog konstruktivizma (konstrukcionizma) u diskurzivnom habitusu savremene sociologije. Teorijske konstrukcije su važni instrumenti pojmovnih paradigmi kao sinteza diskurzivne parkse, koja stalno daje elemente za konstrukciju pojmova. Međutim, konstrukcionizam ne može biti produktivan ukoliko potpuno raskida sa elementima paradigme u okviru koje se kreće. Konstrukcionizam ne može biti zamena za „objektivnu stvarnost“ niti može konstruisati stvarnost. Ako

³³ Pojam „grand teorije“ upotrebljava Džordž Ricer podrazumevajući pod tim „širok i ambiciozan pokušaj“ pojedinih autora da predstave jedan „odeljak ljudske istorije“, kao što su Parsons, Merton, Darendorf, Luman, zatim Norbert Elias, Gidens, Burdije i drugi savremeni sociolozi (Ricer, Dž., *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.).

³⁴ Čovekova „tehnička evolucija“ stalno napreduje, biotički delovi organizma (veštački implantati) postaju sve savršeniji, ali se javljaju i novi problemi. Tako bakterije i novi virusi postaju otporni na antibiotike i vraćaju se neke stare bolesti. Do toga je dovela trka farmaceutskih kuća za profitom i nametnuta potrošnja lekova koja je izvala rezistentnost.

konstrukcionizam izlazi iz okvira paradigme, onda on dopušta mogućnosti da se tu nastane zdravorazumske paradigme. Danas je prisutna tendencija da se svako posebno mišljenje ili stav proglase paradigmom. Stavovi pojedinih autora mogu uvesti problem u diskurzivni prostor, ali ne i formirati paradigmu. Ona mora biti rezultat konsensusa naučne zajednice.

Literatura

1. Adorno, T., *Negativna dijalektika*, BIGZ, Beograd, 1979.
2. Agamben, G., *What is a Paradigm*, A lecture by Giorgio Agamben, August 2002.
3. Agamben, G., *Profanacije*, Rende, Beograd, 2010.
4. Beker, M., *Savremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
5. Berk, P., *Osnovi kulturne istorije*, Clio, Beograd, 2010.
6. Berger, P., Lukman, T., *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*, Naprijed, Zagreb, 1992.
7. Berger, P., Kelner, H., *Sociologija u novom ključu*, Gradina, Niš, 1991.
8. Ber, V., *Uvod u socijalni konstrukcionizam*, Zepter Book World, Beograd, 2001.
9. Bodrijar, Ž., *Savršeni zločin*, Beogradski krug, Beograd, 1998.
10. Bodrijar, Ž., *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
11. Boudon, R. & Bourricaud, F., *Dictionnaire critique de la sociologie*, deuxième édition, Presses universitaires de France, Paris, 1986.
12. Boudon, R., *The Social Sciences and Two Types of Relativism*, Journal of Classical Sociology, 2005. Vol. 5.
13. Burdije, P., *Nacrt za jednu teoriju prakse*, ZUNS, Beograd, 1999.
14. Burdije, P., *Narcisovo ogledalo*, Clio, Beograd, 2000.
15. Bourdieu, P., *Marcel Mauss aujourd'hui*, Sociologie et sociétés vol. 36, 2004., n° 2.
16. Filipović, M., *Sociologija i postpozitivističke paradigme: neke saznanje teškoće savremene sociologije*, Sociologija, br. 3, 2008.
17. Fuko, M., *Poredak diskursa*, Karpos, Loznica, 2007.
18. Fuko, M., *Arheologija znanja*, Plato, Beograd, 1998.
19. Gergen, K., Gergen, M., *Socijalna konstrukcija*, Zepter Book World, Beograd, 2006.
20. Habermas, J., *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd, 1975.
21. Haton, V., Gidens, E., *Na ivici*, Beograd, 2003.
22. Jaus, H.R., *Estetika recepcije*, Nolit, Beograd, 1978.
23. Kozler, L., *Funkcije društvenog konflikta*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2006.

24. Kun, T., *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd, 1974.
25. Marinković, D., *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*, Prometej, Novi Sad, 2006.
26. Merton, R. K., *O teorijskoj sociologiji*, Plato, Beograd, 1998.
27. *Mišel Fuko – Hrestomatija*, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005.
28. Rajh, A., *Postmoderna arhivistika: Uvodna pitanja*, Arhivski vjesnik, Zagreb, No. 46, 2004.
29. Mimica, A., (priređivač) *Tekst i kontekst, Oglеди o istoriji sociologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.
30. Ravetz, J., *Scientific Knowledge and its Social Problems*, Transaction Publishers, 1996.
31. Ricer, Dž., *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
32. Sardar, Z., *Thomas Kuhn i ratovi znanosti*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2001.
33. Stridom, P., *Discourse and Knowledge, The Making of Enlightenment Sociology*, Liverpool University Press, 2000.
34. Spasić, I., *Interpretativna sociologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.
35. Sesardić, N., *Filozofija nauke*, Nolit, Beograd.
36. Tauren, A., Van Dijk, *Ideology and Discourse, A Multidisciplinary Introduction*, Barselona, 2003.
37. Touraine, A., *A new Paradigm for understanding today's world*, Polity Press, 2007.
38. Touraine, A., *Sociology without Societies*, "Cuurent Sociology", March 2003. Vol. 51(2).
39. Touraine, A., *Is Sociology still the Study of Society?*, Thesis Eleven, No. 23, 1989.
40. Vajt, H., *Fabulacija povijesti i problem istine u reprezentaciji povijesti*, „K.“- Časopis za književnost, književnu i kulturnu teoriju, Zagreb, 2003., br. 1.
41. Valdenfels, B., *Topografija stranog*, Stilos, Novi Sad, 2005.
42. Veber, T., *Pojedinac i konflikt iz Gandijeve perspektive*, Prometej, Novi Sad, 2007.
43. Nemanjić, M., Spasić, I., (priređivači) *Nasleđe Pjera Burdijea - pouke i nadahnuća*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006.

Prof. dr Nikolaus Miler-Šol³⁵Institut za Germanistiku
Univerzitet u Hamburgu

UDC 378:001.892

BUDUĆNOST UNIVERZITETA

Abstract: *Starting from the settings contained in the history of the modern university, request that he be appointed and who is present in both the past and in contemporary conflicts on the basis of his concept and ideas, to take an attempt to establish a critical perspective to the university - precisely: every current University. According to the hypothesis, in times of crisis the University to discuss the practical and philosophical issues that were greater than any present and future of the University opened. The future opens only if the crisis does not negate nor suppressed, but affirms and recognizes as a chance to re-establish the inherited institutions. After reviewing the two, in my opinion, the main crisis of the University, around 1800. and 1968. (seen from current position), in the context of the texts of Jacques Derrida, especially his essay "L'université sans conditions" ("University without conditions"), I will show that the future of the University can only think of one starting in each university really existing transcendent instance that it starts but it is not exhausted. Derrida proposes that it be marked as "Event" (and might be translated as: appearance / Second announcement). In it we see the reformulation of a transcendent potential of the University, who notes in his every crisis. In line with contemporary interests, we will deal with historical and theoretical facts only if they provided answers to them are finding the current misery. Finally, they should count at least in the form of keywords.*

Key words: *university, a crisis, reform, the future, the university without conditions, event, others.*

Apstrakt: *Polazeći od postavki sadržanih u istoriji modernog Univerziteta, zahtjevu koji on postavlja i koji je prisutan kako u proteklim tako i u savremenim konfliktima na osnovu svog pojma i ideje, treba preduzeti pokušaj uspostavljanja jedne kritičke perspektive na Univerzitet – preciznije: svaki trenutni Univerzitet. Prema hipotezi, u kriznim vremenima Univerziteta se diskutovalo o praktično-filozofskim pitanjima koja su prevazilazila svaku sadašnjost i otvarala budućnost Univerziteta. Ta budućnost otvara se samo ako se kriza ne negira niti potiskuje, već afirmiše i shvata kao šansa da se jedna nasljeđena institucija iznova utemelji. Nakon osvrta na dvije, po meni, osnovne krize Univerziteta, oko 1800. i 1968. (posmatrano iz sadašnje pozicije), i u kontekstu tekstova Žaka Deride, posebno njegovih eseja „L'université sans conditions“ („Univerzitet bez uslova“), pokazaću da se budućnost Univerziteta može promišljati samo polazeći od jedne u svakom univerzitetu realno postojeće prekoračive instance, koja ga započinje ali se u njemu ne iscrpljuje. Derida predlaže da se ona označi kao „Događaj“ (a moglo bi se prevesti i kao: pojavljivanje/objava Drugog). U tome možemo vidjeti reformulaciju jednog transcendirajućeg potencijala Univerziteta, koji se primjećuje u svakoj njegovoj krizi. U skladu sa savremenim interesima, pozabaviću se istorijsko-teorijskim činjenicama samo ukoliko su u njima ponuđeni odgovori za spoznaju trenutne bijede. Naposljetku, njih treba pobrojati makar u vidu ključnih reči.*

Ključne riječi: *univerzitet, kriza, reforma, budućnost, univerzitet bez uslova, događaj, drugi.*

³⁵ Profesor na Institutu za Germanistiku, odsjek Pozorišno istraživanje Univerziteta u Hamburgu. Ukupodilac Centra za Pozorišna istraživanja u okviru Pozorišnog Arhiva u Hamburgu.

Početno razmatranje

Iz kog ugla je moguća kritika trenutne krize Univerziteta? Šta je polazište kritike njegovog trenutnog razvoja, a šta horizont jednog budućeg Univerziteta ili opštije: Na koji način je danas moguće razmišljati o budućnosti Univerziteta? Šta dozvoljava (ili pak nudi) kritika postojeće institucije – kada sa jedne strane više nije moguće razmišljati o velikim sistemskim alternativama, iz kojih su se u ranijim krizama Univerziteta i društva u celosti, mogli izraditi njihovi nacrti³⁶, čak i za ograničeno polje viših škola, dok je sa druge strane prepoznatljivo, da se prostor delovanja lokalne, regionalne i nacionalne politike, u pogledu procesa od kojih se većina njih neprecizno označava kao *Globalizacija*, intenzivno smanjuje.³⁷

Nadalje, treba načiniti pokušaj da se na ova pitanja odgovori iz jedne perspektive koja Univerzitet razmatra kako interno tako i eksterno – ne samo iz ugla koji Univerzitet posmatra iznutra pitajući se da li on još ikako funkcioniše, u nameri da se donesu predlozi za njegovu opravku, ali i ne samo sa spolja, polazeći od pitanja – da li Univerzitet ostvaruje ono što od njega očekuje savremena politika tj. različite sa njom povezane i međusobno zavađene interesne grupe. Zapreti li opasnost da funkcionalno-imanentna analiza putem funkcionaliteta zanemari pitanje, šta je u celosti uloga Univerziteta u društvu, ostaće nam čisto spoljašnje, sistemsko ili društveno-teorijsko posmatranje, stvoreno u okvirima postojećeg Univerziteta i zatvoreno u njemu kao instituciji nakupljenog iskustva promene. Obe perspektive deluju sa jednog *savremenog* horizonta, imajući tendenciju da diskusiju o Univerzitetu suze na jednu utilitarnu analizu, pri čemu trenutni, nedovoljno artikulisani interesi – kao na primer dolazeće generacije ili ne-Nemci – prete da budu zanemareni.

Polazeći od istorijski izgrađene modernosti Univerziteta, *zahteva* koji on postavlja na osnovu svog koncepta i ideje, i koji je prisutan kako u proteklim tako i u savremenim konfliktima, treba poduzeti pokušaj uspostavljanja jedne kritičke perspektive na Univerzitet – preciznije: na svaki trenutni Univerzitet. Prema hipotezi, u kriznim vremenima Univerziteta, diskutovalo se o praktično-filozofskim pitanjima koja su prevazilazila svaku sadašnjost i otvarala *budućnost* Univerziteta. Ta budućnost otvara se samo ako se *kriza* ne negira niti

³⁶ Videti: Fukuyama, F., *Das Ende der Geschichte. Wo stehen wir? (Kraj istorije. Gde smo?)*, München, 1992.; Lyotard, J.F., *Das postmoderne Wissen (Postmoderna)*, Graz und Wien, 1986; Nancy, Jean-Luc., *Das gemeinsame Erscheinen. Von der Existenz des "Kommunismus" zur Gemeinschaftlichkeit der "Existenz" (Zajednički izgled. O postojanju "komunizma" u kolektivnoj prirodi "Postojanje")*, u: Vogl, J. (Hg.), *Gemeinschaften. Positionen zu einer Philosophie des Politischen (Zajednice. Stavovi o filozofiji politike)*, Frankfurt am Main, 1994. Lutz Niethammer, L., *Posthistoire (Postistorija)*, Hamburg, 1989.

³⁷ Videti: zur kritischen Analyse dieses Begriffes (uz kritičku analizu ovog pojma): Derrida, J., *Le siècle et le pardon*, Le Monde des Débats vom Dezember 1999, str. 10-17, posebno, strana 11; Takođe: *Glaube und Wissen (Vera i nauka). Die beiden Quellen der "Religion" an den Grenzen der bloßen Vernunft (Oba izvora „religije“ na granici čistog razuma)*, u: *Die Religion (Religija)*, Gianni Vattimo (izdavač), Frankfurt am Main, 2001. str. 9-106.

potiskuje, već afirmiše i shvata kao šansa da se jedna nasleđena institucija iznova utemelji. Nakon osvrta na dve, po meni, osnovne krize Univerziteta, oko 1800. i 1968. (posmatrano iz sadašnje pozicije), i u kontekstu tekstova Žaka Deride, posebno njegovih eseja *L'université sans conditions* (*Univerzitet bez uslova*), pokazaću da se budućnost Univerziteta može promišljati samo polazeći od jedne u svakom univerzitetu realno postojeće prekoračive instance, koja ga započinje ali se u njemu ne iscrpljuje. Derida predlaže da se ona označi kao „Događaj“ (a moglo bi se prevesti i kao: *objava Drugog*). U tome možemo videti reformulaciju jednog transcendirajućeg potencijala Univerziteta, koji se primećuje u svakoj njegovoj krizi. U skladu sa savremenim interesima, pozabaviću se istorijsko-teorijskim činjenicama samo ukoliko su u njima ponuđeni odgovori za spoznaju trenutne bede. Naposljetku, njih treba pobrojati makar u vidu ključnih reči.

Kriza oko 1800. godine, „Ideja Univerziteta” i pojam „Obrazovanja” (Humbolt)

Moderni nemački Univerzitet vodi poreklo iz duboke krize. Oko 1800. godine izgledalo je kao da se Univerzitet približava sopstvenom kraju: izveštavano je o obustavljenosti nastavi, o nepristupačnim predavanjima i o opadanju njihovog naučnog smisla. Vladari zatvaraju Univerzitete i zamenjuju ih fahovski spojenim višim školama, koje su se mogle razumeti kao konkretan obrazovni nalog: tako su osnovane Collegium Medico Chirurgium, Berg- i Forstakademie.³⁸ Primetno je i da je institucija Univerziteta u nestajanju. U tim trenucima događa se ono, što istoričar univerziteta Tomas Elvajn opisuje kao „Čudo”: „Sastoji se od toga da je Univerzitet u Nemačkoj doneo jednu novu ideju, prema kojoj se orjentisao uprkos sveobuhvatnim promenama, i putem te ideje izvojevao nikad ranije stečenu nezavisnost.”³⁹ U jednoj diskusiji koja seže unazad do Kanta, a u kojoj su učestvovali i Šeling, Fihte, Šlajenmaher, Hajnrih Štefens i među najznačajnijim Vilhelm fon Humbolt⁴⁰, iz duha romantike i idealizma stvoreno je ono što danas nazivamo „Ideja Univerziteta”.⁴¹ Njeno institucionalno utemeljenje bilo je osnivanje Berlinskog Univerziteta 1810. godine, koncipirano od strane samog Humbolta.⁴² Osnovne ideje Humboltovog

³⁸ Planinska i šumska akademija (prim.prev.)

³⁹ Ellwein, T., *Die deutsche Universität. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Nemački Univerzitet. Od Srednjeg veka do savremenog doba), Wiesbaden, II izdanje, 1997, str. 111.

⁴⁰ Schelling, Fichte, Schleiermacher, Heinrich Steffens, Wilhelm von Humboldt – prim.prev.

⁴¹ Videti: *Die Idee der deutschen Universität. Die fünf Grundschriften aus der Zeit ihrer Neubegründung durch klassischen Idealismus und romantischen Realismus* (Ideja nemačkog Univerziteta. Pet osnovnih spisa iz doba njenog ponovnog osnivanja od strane klasičnog idealizma i romantičarskog realizma), Ernst Anrich (priredio), Darmstadt, 1956.

⁴² Videti: dazu die Sammlung von Schriften und Dokumenten (zbirku spisa i dokumenata) *Gelegentliche Gedanken über Universitäten* (Povremena razmišljanja o univerzitetu), Ernst Müller (priredio), Leipzig, 1990.

Univerziteta opisane su pod sledećim aspektima - *osama, sloboda, kooperacija*⁴³: a konkretnije se odražavaju u podeli na četiri fakulteta, zatim *slobodi nauke*, iskazanoj kroz širu *autonomiju profesora, jedinstvo nastave i istraživanja*, i iznad svega – kao osnova – *shvatanje nauke kao obrazovanja*. „Ideja obrazovanja potekla je iz Univerziteta i istovremeno uticala na njega. Obrazovanje se odnosi na ljude, na njihov um, i njihovu duhovnu nezavisnost u odnosu na državu i društvo. Ono se kao celina odnosi na čoveka i predstavlja spoznanju do koje on, koristeći svoje mogućnosti i sposobnosti, dolazi i stalno je poboljšava. Obrazovanje u svojoj opštosti, ali i jednoj, ka individui orjentisanoj posebnosti, treba razlikovati od strukovnog znanja!“⁴⁴

Ova ideja obrazovanja, sažetije se može naći u Humboltovom zahtevu, i to nakon opšteg opisa, koji posebnu pažnju posvećuje strukovnom školovanju. Humbolt navodi u jednom pasazu pisma iz 1809. god, koje se celokupno odnosi na sistem školovanja a namenjeno je Kralju, da „naprosto postoje određena znanja koja moraju biti opštija, čak šta više, određena obrazovanja, mišljenja i karaktera ne smeju izostati. Svako je očito samo dobar zanatlija, prodavac, vojnik i trgovac, kada je on u odnosu na sebe i bez osvrta na svoj specifični poziv jedan dobar, dostojan svog položaja, prosvetljeni čovek i građanin. [...] Krenemo li samo od specifičnih zanimanja, tako čovek postaje jednostran i nikada ne dostigne sposobnost i slobodu, koja je neophodna za prevazilaženje prosto mehaničkog podražavanja onoga što je neko drugi uradio pre njega, već umesto toga on treba da se lati unapređivanja i poboljšanja. Na taj način čovek gubi na snazi i autonomiji [...]“⁴⁵ Puno toga u ovom zahtevu za opštim obrazovanjem čini neodrživim jedno distancirano posmatranje ili ga je danas, u najmanju ruku, potrebno razumeti počevši od pitanja: Odakle potiče Humboltov imperativ, ko određuje, šta se „ne sme propustiti“ i kako se on razlikuje od edukativnog „karaktera“ ili skupa sa njim povezanih osobina? Na koji način to korespondira sa implicitnom idejom „Ljudi“ obdarenih snagom i samostalnošću: šta je sprečava i u kojoj meri takva ideja odgovara na iskustvo svakog aktera pojedinačno. Ukoliko se izuzmu pitanja koja se mogu postaviti u odnosu na skoro sve izjave onog vremena bitno je da se, mimo očiglednog otkaza svim staleškim obrazovnim ustanovama, spomene i to da se za razliku od drugih ondašnjih koncepcija ideje o obrazovanju i Univerzitetu koja se ovde propagira, upravo naglašava nesavršenost onog šta treba učiti – da se ono mora proširivati i poboljšavati.

⁴³ Videti: zu diesen Aspekten speziell Wilhelm v. Humboldt: *Ueber die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin*, in: *Ders., Werke in fünf Bänden*, hg. v. Andreas Flitner und Klaus Giel, Bd. IV, *Schriften zur Politik und zum Bildungswesen*, Darmstadt 1964, S. 255-266, hier S. 255 f. (Vezano specijalno za ove aspekte videti: Wilhelm v. Humboldt: *O unutrašnjoj i spoljašnjoj organizaciji viših naučnih ustanova u Berlinu*, u: *Isto.*, dela u pet tomova, priređivači, Andreas Flitner i Klaus Giel, tom IV, *Spisi o politici i obrazovanju*, Darmstadt 1964, str. 255-266).

⁴⁴ Ellwein, T., *Die deutsche Universität* (Nemački univerzitet), str. 116.

⁴⁵ Humboldt, v. W., *Bericht der Sektion des Kultus und Unterrichts an den König*, Dezember 1809. (*Izveštaj sekcije za kulturu i nastavu za kralja*, Decembar 1809), u: Humboldt, v. W., *Werke (Dela)*, str. 210-238.

Ovo obeležje ponavlja se i u Humboltovom fragmentarnom *Spisu o unutrašnjoj i spoljnoj organizaciji viših naučnih institucija u Berlinu*, gde se preispituje moderno pojmanje nauke: sve se oslanja na to „da se održi princip, koji nauku posmatra kao nešto što još uvek nije u celosti pronadjeno i nikada potpuno otkriveno, princip koji upravo neprestano traži nauku kao takvu.“⁴⁶ U ovoj definiciji nalazimo suštinu onoga što karakteriše Humboltovo shvatanje Univerziteta kao modernog: suprotno ideji derivacije Univerziteta „iz iskonskog principa“⁴⁷, koju nalazimo u istom tekstu, i njegovog usmeravanja ka jednom idealu, ka jedinstvu i celovitosti koja propagira jedno egalitarno, radikalno, anti-autoritativno, evolucionističko i naposljetku revolucionarno shvatanje nauke. Nauka koja *još uvek nije u celosti pronadjena*, ne može se predavati sa katedre niti preneti putem knjiga, već zahteva potragu, stalnu i ponovnu. Upravo na taj način Humbolt shvata i „osobitost viših naučnih ustanova“, koje „nauku tretiraju kao jedan nerešeni problem, ostajući stoga uvek u procesu istraživanja, jer se škola bavi i uči isključivo završeno i usaglašeno znanje. Tako je odnos između učitelja i učenika drugačiji nego ranije. Prvi nije tu za potonje. Oba su tu radi nauke.“⁴⁸

Uzmemo li za ozbiljno definiciju o izjednačavanju učitelja i učenika, u kontekstu Univerziteta to bi značilo da oni zajedničkim snagama traže rešenje problema. Pri tome pojedinac, čovek i građanin, u smislu obrazovanja koje mu se tako prenosi u izvesnom smislu ne uči ništa drugo do *učenja*, samostalnosti i slobode, u krajnjoj liniji sposobnosti da se okrene *ka onom što još treba pronaći*, ili jednostavno rečeno onom što je novo.

Prema tome, ovde obrazovanje nije pojam za najveću od svih špekulacija, niti za unutrašnju bit nauke⁴⁹, već pre svega za osposobljenost koja obrazovanoj osobi omogućuje da se izdigne izvan postojećeg, da se odvoji od čisto mehaničkog podražavanja, drugim rečima, obrazovanje se ovde vezuje za *budućnost*, tačnije za drugačiji, konkretno u zavisnosti od pojedinačnog slučaja, uvek drugačiji pojavni oblik.

Ova, do danas sa Humboltom povezana predstava o jedinstvu nastave i istraživanja je logična posledica proizišla iz predstave o nauci: Humbolt predavanje vidi kao pomoćno sredstvo obrazovanja istraživača, a ne kao „prekid dokolice studiranja.“⁵⁰ On naglašava važnost predavanja pred auditorijumom, „među kom je uvek značajan broj umova koji učestvuju u rasuđivanju“, jer upravo oni podstiču onog „koji je naviknut na ovakvu vrstu

⁴⁶ Humboldt, v. W., *Ueber die innere und äußere Organisation (O unutrašnjoj i spoljašnjoj organizaciji)*, Isto, str. 257.

⁴⁷ Isto, str. 258.

⁴⁸ Isto, str. 256.

⁴⁹ Steffens, H., *Vorlesungen über die Idee der Universitäten (Predavanja o ideji univerziteta)*, u: *Die Idee der deutschen Universität (Ideja nemačkih univerziteta)*, Anrich (izdavač), str. 309-374.

⁵⁰ Humboldt, v. W., *Ueber die innere und äußere Organisation (O unutrašnjoj i spoljašnjoj organizaciji)*, Isto, str. 262.

studiranja“, i rezimira: „Tok nauke je očevidan Univerzitetu, na kom će se neprestano dešavati, snažno, krepko i mnogobrojno previranje mladih umova, bivajući sve brže i življe.“⁵¹ Predavanja su, dakle deo istraživanja, a istraživanje je sa druge strane deo univerzitetske nastave: „U principu, ako se i dogodi da se nauka ne izlaže uistinu kao nauka, bez da se iznova mehanički pojma, bilo bi nam neshvatljivo da pritom, čak često, ne nailazi na otkrića.“⁵² Upravo moderno, u ovde propagiranoj modernoj nauci, je isprva to da ona u određenoj meri, nasleđuje i lišava se nasleđa crkve. Na mesto dogmi, doktrina i bibliografija, koje su diktirane učenicima, dolazi istina za kojom se traga i na koju razum nije odgovorio. Ova predstava o istini i njenoj relaciji sa istraživanjem i nastavom, neizbežno utiče preko Univerziteta i na celu zajednicu, potresa njeno ustrojstvo, kao i samu državu, koja je ne poima na odgovarajući način: „Svaka *'izgrađena država'* treba sada da prizna, da se granica njene sile nalazi tamo gde počinje duhovno.“⁵³

Univerzitet i njegovo nasleđeno obrazovanje, javljaju se kod Humbolta kao deo jedne građanske javnosti, koja je po Kantu esencijalni preduslov za napredak prosvete i „izlazak ljudi iz njihove vlastite nezrelosti“.⁵⁴ Ona zauzima centralno mesto u okviru prosvetiteljstva, ukoliko sredstvo razvoja njenog neprosvećenog doba – ili kako se govorilo u Kantovo vreme *još uvek ne prosvetećenog* – postane prosvetećenim. U vezi s tim, Univerzitet kao institucija može se uporediti sa institucijama kao što su parlament, štampa, sud i pozorište, koji su preko svoje partikularne svrhe orijentisani ka društvu u celosti i njegovom menjanju u smislu progresivnog prosvetećivanja. Ono što ih povezuje je cilj stvaranja zajednice slobodnih građana. Ovaj aspekt reformi oko 1800. godine, koji se pojavljuje u kontekstu Kantovog pojma prosvetećenosti, treba posebno naglasiti, jer je osobito krhk i nestaće u naletu restauracije, ubrzo nakon osnivanja Berlinske akademije.

Suštinski značaj ideje univerziteta, predmet je spora dve struje, spora koji je nastao oko 1800. godine: *birokratije* koja je usredsređena na trenutnu korist i *teorije* koja nastoji (od Humboltovog doba) da se nametne kao argumentacija. U suštini obe se spore oko toga, šta bi trebao biti predmet univerzitetskog učenja: *poznato*, koje treba na školski način prenositi ili *još uvek prepoznatljiva nauka*, pouka, u krajnoj instanci, istina do koje treba doći u najvećoj mogućoj slobodi; shematski kanon nauke ili čak osposobljenost za stalno sticanje novih, drugačijih saznanja; onih saznanja koja će u dogledno vreme biti aktuelna ili potencijalno primenljiva ili čak više od toga, koja će tek u budućnosti biti primenjena, ili možda nikada neće biti primenljiva.

⁵¹ Isto, str. 262

⁵² Isto, str. 262

⁵³ Steffens, H., *Vorlesungen über die Idee* (Predavanja o ideji), str. 324.

⁵⁴ Kant, I., *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (Odgovor na pitanje: Šta je prosvetećivanje?), u: *Werke in zehn Bänden* (Dela u 10 tomova), izdavač, von Wilhelm Weischedel, Darmstadt 1975, tom 9, str. 53-61.

Kriza oko 1968.: Reforma Univerziteta kao šansa demokratizacije (Zondi)

Da se sukob oko predmeta univerzitetske nastave uvek tiče centralnog, društveno-političkog pitanja, naime pitanja koje to obrazovanje odgovara jednom radikalno demokratskom društvu, jasno nam pokazuju debate o univerzitetu oko 1968. Ja ću ih ovde posmatrati egzemplarno, počevši od jednog isečka, tj. intervencija koje su dokumentovane u posthumno objavljenoj knjizi Petera Zondija: *“O slobodi Univerziteta. Komentari jednog filologa”*.⁵⁵ Ovde je takođe reč o krizi i reformi, i povod je jedno nedavno dovođenje u pitanje Univerziteta kao celine. Ovaj izazov dolazi sa jedne strane od institucija, kao što su naučno veće ili sama politika, a sa druge strane od revoltiranih studenata. Diskutovano je o skraćivanju vremena studiranja i uštedi, ali više od ovog povoda se radi o akademskoj slobodi i njenom riziku, formama rada, kanonu zadate literature, metodima i unutrašnjoj organizaciji Univerziteta, kao i o spoju Univerziteta i društva. Kriza se na taj način širi do samog ispitivanja osnova.

Kada je naučno veće 1966. godine preporučilo „da se svi studijski programi skrate i u tu svrhu racionalizuju“⁵⁶, Zondi kao razlog za to navodi, da se mora odustati od „osnovnih načela nemačkih naučnih viših škola, naime da se od studenata očekuje da svoje studije planiraju i savlađuju na sopstvenu odgovornost. Studentima je prepušteno da sami sebe procenjuju, eliminacija se uostalom pomera na diplomski ispit, a rizik studiranja koji je sa tim povezan opravdava se visokim nivom akademske slobode. Iako se ovaj metod dokazao u prošlosti, ipak je očevidno da naučno-obrazovne institucije ili naučne više škole, u sadašnjim i budućim uslovima studiranja ne mogu sebi, na duže staze, priuštiti aktuelnu praksu.“⁵⁷

Dok ovaj odeljak zvuči aktuelno – kao da je formulisan zajedno sa kompletnim preobražajem Univerziteta pod navodnim diktatom preporuke ministara za obrazovanje EU radi usklađivanja sa tzv. „Bolonjskim procesom“, Zondijev odgovor podseća na povezanost između univerzitetskog obrazovanja i demokratije na koju se u sadašnjoj debati zaboravilo. On nas podseća da se preporuke mogu sprovesti u delo samo onda kada su odobrene od strane fakulteta, i komentariše to rečima koje nalikuju zadatku autonomije visokoškolskih ustanova nacional-socijalističke države: „Ostaje nadanje, da se neće vratiti vremena u kojima su Univerziteti ove zemlje izgubili svoju autonomiju, tj. moć da odrede šta od njih zahtevaju istraživanje i nauka“. Zondi završava svoj komentar apelom: „Štaviše, na svakom je članu Univerziteta

⁵⁵ Szondi, P., *Über eine "Freie (d.h. freie) Universität". Stellungnahmen eines Philologen (O „slobodnom univerzitetu“*, *Stavovi jednog filologa*), Frankfurt am Main 1973.

⁵⁶ Isto, str. 17.

⁵⁷ Isto, str. 26 i nadalje.

ponaosob – kako profesorskog tako i studentskog tela – da ono što je preporuka ne smatra odlukom i da ta odluka tek može postati ‘izvršna’ uz spremnost onih koji dobrovoljno uzimaju sebi za slobodu da spreče povratak hiljadugodišnje neslobode koju su takođe sami želeli i sami za nju bili krivi.“⁵⁸

Zondijevo povezivanje aktuelne kritike uz ukazivanje na doba nacizma je, s obzirom na vreme njegove intervencije, bilo veoma razumljivo, jer su u preporukama naučnog veća pored pokrajinskih ministara kulture i nekih ličnosti iz javnog života, većinom industrijalaca, učestvovali i neki od mnogobrojnih profesora posleratnog Univerziteta, koji su sedeli za katedrama još u vreme takozvanog „hiljadugodišnjeg“ carstva⁵⁹ ili su se, u najmanju ruku, pripremali za njeno preuzimanje, a šezdesetih su još uvek bili u službi.⁶⁰ O povezanosti demokratsko-teorijskih promišljanja sa ovakvim formama univerzitetskog obrazovanja, takođe svedoči i projekt „kritičkog univerziteta“, koji su između oktobra 1967. i decembra 1968. izneli studenti i asistenti sa sledećim ciljevima: „slobodno, opsežno obrazovanje“, „aktivne i ekonomske studije“, „permanentna kritika visokih škola“, „praktično predviđanje reforme studija“, među studentima „i u javnom životu podržavati političko obrazovanje i delanje, koje se služi organizacijom demokratskih i državno-pravnih odnosa kroz primenu naučnih saznanja.“⁶¹

Da bi se onemogućio preobražaj „*tornja od slonovače*“⁶² u „fabriku od slonovače“, „zahtevana je zajednička organizacija drugačijih studija kao i sporazum sa radnicima i zaposlenima“. Namere „kritičkog Univerziteta“ su bile da izvrše i ustanove: recenzije predavanja, kritike ispita, paralelne seminare, skripte predavanja, planove za lekture, vodič za studije i ispite, a sa druge strane „naučno i društveno-kritički teorijske seminare“, „radna okruženja i poziv gostujućih profesora na nova, zanemarena obrazovna i istraživačka polja“, „naučno-kritička priprema i tumačenje političkih akcija“, preispitivanje „naučne i socijalne politike na visokim školama i u profesionalnom životu, dokumentacije i publikacije“.⁶³ U *Objašnjenju u dvanaest tačaka profesora Freie Univerziteta*, a među njima i Petera Zondija, može se između ostalog pročitati: „Reforma visokih škola i reforma društva, međusobno su povezane. Obe oblasti iziskuju bolje ostvarenje demokratije, kako u celosti tako i u svojim delovima [...]“⁶⁴ Reforme visokih škola su pozdravljene, jasno su prihvaćene inicijative i izmene predložene od strane studenata, podsticana je pojačana

⁵⁸ Isto, str. 22 i nadalje.

⁵⁹ U nemačkom jeziku pojam *Tausendjähriges Reich* (hiljadugodišnje carstvo) ima ideološke sličnosti sa pojmom *Drittes Reich* (treće carstvo). Nacisti su ovaj pojam koristili u propagandne svrhe, vršeći paralelu sa Hristovim hiljadugodišnjim carstvom, pritom naglašavajući svoju istorijsku ulogu i značaj (prim.prev.)

⁶⁰ Videti, kao fusnota 24, str. 27.

⁶¹ Isto, str. 68.

⁶² Pojam koji objašnjava naučno-akademski elitizam - eng. *ivory tower*, nem. *elfenbeinturm* (prim.prev.)

⁶³ Isto, str. 68

⁶⁴ Isto, str. 84.

saradnja između univerzitetskog kadra i studenata u svim odborima i institucijama Univerziteta. Zahtevani su: šira diferencijacija i fleksibilnost studijskih smerova, nove forme nastave, ograničenje disciplinarnog prava (zakona) i provera tradicionalnih metoda prilikom habilitacije i zapošljavanja. Pod tačkom 8 u objašnjenju stoji: „Reforma viših škola zahteva dopunu putem reforme celokupnog sistema obrazovanja, koja takođe radi i protiv socijalnog zakidanja. Ova reforma je preduslov za neophodno širenje stručnosti u okvirima demokratije i političke moći rasuđivanja svih sugrađana.“⁶⁵

Kao 1800. tako je i ovde iz kritike Univerziteta, tj. njegovog sadašnjeg statusa ubrzo nastala debata o društvu i njegovom stanju, pri čemu je mera bila njihova demokratizacija. Istovremeno, ističu se pozicije Petera Zondija i Teodora Adorna kao posebno različita gledišta po pitanju poimanja demokratizacije. Oni se suprotstavljaju studentima koji protestuju, pri čemu im se taj protest čini kao zahtev za spuštanjem nivoa obrazovanja: Adorno odgovara na prigovor studentskih predstavnika, da određeno pooštrevanje ispitnih pravila ide na štetu studenata, argumentujući da ovo uspostavlja pogrešnu analogiju kakva postoji između potrošača električne energije, na čiji teret ide poskupljenje struje, i studenata koji povećavaju zahteve kako bi postali „vispreniji, mudriji, pametniji“, nego što inače jesu. On dodaje: „ja bih pomogao u svemu što bi doprinelo povećanju duhovne snage Univerziteta, ili dopustite mi da kažem, njegovoj emancipaciji.“⁶⁶ Prema Zondiju, jedan Romanista koji je na početku svojih studija, ne može sa sigurnošću znati šta će mu zaista trebati za kasnije studije romanistike. Kod oba, Zondija i Adorna, postoji jedno jasno razumevanje Univerziteta, koje sa jedne strane razlikuje nivo istraživanja i nauke, a sa druge akademske slobode. Oni se zauzimaju za slobodu u tom, što se Adorno suprotstavlja merilu studija kao pojmu društveno korisnog rada, a zauzima se za društveno viđenu tezu „loših troškova“⁶⁷ ili za „Studentsko pravo otpora na pokušaje, koji odgovaraju trenutnom toku racionalizacije Univerziteta“, stoga je „protiv skraćivanja trajanja studija ili uvođenja *Numerus clausus*“⁶⁸, pri čemu se specijalno zalaže protiv prisilnih mera namenjenih studentima koji studiraju duže, jer ima i onih „koji intenzivno prionu na posao, zapostavljajući svoje lične interese tj. završni ispit, i stoga ne bi smeli biti diskvalifikovani ni duhovno ni naučno.“⁶⁹ U skladu sa tim, Zondi se protivi vremenskom ograničenju studija, jer je „u suprotnosti sa suštinom studiranja“, i istovremeno ističe kao zadatak unapređenja studija i stipendija „da omoguće široke studije bez vremenskog pritiska.“⁷⁰

⁶⁵ Isto, str. 85.

⁶⁶ Videti; Rundfunkgespräch mit Adorno über die "Unruhe der Studenten" (Radio snimak razgovora sa Adornom o „Nemirima studenata“), str. 88-105.

⁶⁷ Isto, str. 101.

⁶⁸ Isto, str. 104.

⁶⁹ Isto, str. 104. i dalje.

⁷⁰ Isto, str. 111.

Ono što je ostalo kao uže shvatanje Univerziteta iz 1968., verovatno u prvoj liniji, jeste razmišljanje o mogućem otporu prema situacijama koje dovode do toga da se obrazovanje onemogućí. Ovakvo razmišljanje prepoznato je i u vreme studentskih protesta iz '80-tih i '90-tih godina XX veka, kada su studenti protestovali protiv skraćanja budžeta za obrazovanje, preopterećenih predavanja i seminara, nedostatka prostora i neadekvatnih mentorstva izraženih u stampedu preopterećenih profesora, koji Univerzitet manje ili više iznova otkrivaju: Tako je 1988 godine u Hamburgu nastao „Štrajk“, protest održan na predavanjima, ulicama i trgovima, u zaposednutim univerzitetskim zgradama, na diskusijama pretvorenim u „normalne“ i paralelno održane „autonomne“ seminare, završivši se svojim opipljivim neuspehom sa osvrtnom na deklarisanе ciljeve i uprkos reformama, koje su godinama svakodnevno stvarale sliku o istraživanju i nauci. Upravo se u ovakvim momentima podsećanja na moguće pobune, formulišu nove radne i organizacione forme, novi sektori i novi zahtevi pred profesorima, koji se svakodnevno prevode u praksu – u Hamburgu odsek za grafičku literaturu ili seminar o metodama, koji poziva profesore da predstave koncept svog odseka i da o njemu prodiskutuju. Kao što je u skorije vreme shvaćeno, tako je i ovde Univerzitet jedna institucija, koja sa jedne strane odslikava društvo, dok ga sa druge strane reflektuje i razmišlja o njegovim funkcijama ili ne-funkcijama.

Trebalo bi se makar zamisliti nad tim, da su tesna povezanost između razmišljanja o obrazovanju koja su vezana za Univerzitet oko 1800. godine i javnosti, bez koje nije bio moguć napredak prosvetiteljstva, u strategijama obrazlaganja, nastalih u sklopu „Bolonjskog-procesa“, igrali podjednako malu ulogu kao i povezivanje politike obrazovanja i demokratije.

„Evropeizacija“ i „internacionalizacija“ Univerziteta i visokih škola priznala je u izvesnoj meri status *ultimativne justifikacije*. Svaka naredna debata o ovom cilju čini se nepotrebnom. Ne bi trebalo da bude u duhu Bolonje činjenica da je reforma zbog nepreglednog broja različitih tumačenja evropskih smernica u novim propisima studiranja *de facto* barem privremeno otežala preorijentaciju, a s obzirom na kratak vremenski period koji je nametnut studentima bačelor i master studija postala i rizičnija. Mora se oceniti simptomatičnim, činjenica da se jedan pogrešan model evropskog i internacionalnog ujedinjenja uzima za njegov temelj. Ono što bi mogao biti rezultat dugoročnog procesa biva unapred definisan: izgleda kao zajednički model obrazovanja i školovanja za sve Evropljane. Na taj način su uglašane sve nacionalne, regionalne i fah-specifične razlike. Rezultat je nalikovanje propisanog ujedinjenja planski izgrađenom „socijalizmu“, čija je greška onomad i dovela do formule, koja u ovom slučaju umesto polifonije proizvodi jednu vrstu Esperanta.⁷¹

⁷¹ Videti: Jean-Christophe Bailly und Jean-Luc Nancy, *La comparution. Politique à venir*, Paris, 1991.

Esperanto, koji Bolonjski proces propisuje evropskom obrazovanju, cilja na *isključivanje svake vrste drugosti*, koja se očekivala od internacionalnih konferencija, razmene predavača ili studija u inostranstvu. Studenti su u mogućnosti da odu u drugu zemlju, ali pritom da ne steknu drugačija iskustva. Kvantitativno proširena javnost dovodi do kvalitativnog osiromašjenja, jer na kraju internacionalizacije treba da bude ne više, već manje raznolikosti.

Utoliko reforma do sada ima strukturalno ne-demokratska obeležja: ne samo da se nacionalni moćnici, kao ni sveukupna evropska javnost, nikada ne bi zapitali nad procesom reformi niti uzeli udela u njemu, već se mnogo više radi na njegovom uniformisanju, na procesu nestanka mnogojezičnosti, a samim tim i na nestajanju preko potrebnih preduslova kako za javnost, tako i za internacionalizaciju, pa na kraju i za demokratiju.

Univerzitet kao kriza – „*Université sans condition*“ Žaka Deride

Dok osvrt na krize iz 1800. i 1968 godine ostavlja utisak o Univerzitetu kao jednoj postojanoj instituciji, koja je u različitim vremenima dospevala u krizu legitimacije, ali se isto tako iznova oporavljala, Žak Derida u nekoliko članaka savetuje, da se Univerzitet i sa njim povezana sloboda može pojmiti samo ako se principijelno shvata kao institucija u uslovima kritike, tj. kao institucija koja se *još uvek definiše*. Derida se zatim u više navrata pita, kako se preciznije može shvatiti stalno ponavljana i opisivana „sloboda“ Univerziteta, kako se ona može iskusiti ili kako je ne izneveriti. Na primeru postojećeg Univerziteta i polazeći od njegovih osnovnih spisa, Derida u svoja tri eseja namenjena instituciji Univerziteta istražuje šta sve možemo označiti pojmovima kao što su *univerzitet bez uslova*, *neograničeni* ili *bezuslovni Univerzitet*. U okviru njegovog rada nailazimo na drugačiji, utopijski ili bolje atopijski Univerzitet koji je u ravni sa ostalim pojmovima, kao što su *Drugi*, *Dar*, *Prijateljstvo* ili *Događaj*. Debata o Univerzitetu predstavlja karakterističnu formu Deridinog mišljenja: razmišljanje izvan okvira i sa njim uvek povezano stavljanje van okvira. Svaki tekst, kako Derida u različitim kontekstima navodi, oslanja se na okvir, koji ono što se u njemu događa i što on kontroliše, na jedan njemu nekontrolisan način stavlja izvan granice. Dosledno tome, dekonstrukcija u okviru Univerziteta treba uvek iznova da se zapita, pod kakvim se političko-institucionalnim uslovima događa, i istovremeno, šta je i šta bi mogao biti Univerzitet uopšte.

U spisu *Zenice Univerziteta: Princip razloga i ideja Univerziteta*⁷² ova

⁷² Videti: Derrida, J., *Die Pupillen der Universität. Der Satz vom Grund und die Idee der Universität* (Zenice univerziteta. Princip razloga i ideja univerziteta), u: ders., *Mochlos oder Das Auge der Universität. Vom Recht auf Philosophie II*, Wien 2004, S. 59-100. Videti i: Derida, Ž., *Zenice univerziteta - princip razloga i ideja univerziteta*, Beogradski krug, Beograd, 1997-1998, br. 3/4, br. 1/2, str. 17-28 (prim. prev.)

samoanaliza odnosi se na nove, suptilne forme ocenjivanja, na samu bit procenjivanja i van-univerzitetske moći sve dominantnijih masovnih medija, na opasnost od redukcije Univerziteta na misiju stvaranja “poslovno-profesionalnih kompetencija” a i na drugu, podudarnu opasnost koja se služi prikrivenom svrhovitošću u osporavanju „korisnih“ programa i službeno-profesionalno utvrđenih ciljeva – Derida tom prilikom upućuje na Hajdegerov govor prilikom inauguracije za rektora iz 1933. godine.⁷³

Derida, iznad svega, promišlja izmenjeno pojmanje naučnosti nauke u odnosu na 1800., koju je konceptualizovao kao „*dvostruki gest*“, koji istovremeno zadržava tradiciju Univerziteta i poštuje *principium rationis*, a takođe i na najzagonetniji način razmišlja o onome što „utemeljuje Univerzitet“. Ovo nedokučivo pojmanje utemeljenja definiše Deridino isčitavanje Kanta u tekstu *Mochlos ili konflikt Fakulteta*⁷⁴, koji se na određeni način može shvatiti i kao pledoaje protiv sablasti čisto racionalnog pojmanja Univerziteta: ono što produbljuje ovaj pojam je upravo činjenica da je Univerzitet osnovan. Osnivački akt, i sam ostavljen izvan etabliranog Univerziteta, prema merilima osnovanog Univerziteta i njegovim principima ni racionalan ni neracionalan, nalikuje prema Deridinoj koncepciji, pravno zasnovanom aktu koji je sam po sebi bespravan, u svakom slučaju aktu koji ne pruža u potpunosti rešenja u onoj ireducibilnoj ambivalentnoj formi koja proističe iz činjenice da akt, da bi bio pravno postavljen mora da ide u korak sa ukidanjem koje se u izvesnom smislu paralelno odvija sa postavljanjem, sa zabranom upravo onog inaugurisanog akta koji je zaslužan za njegovo pravno zasnivanje.⁷⁵

Dok se ovaj spis, više-manje završava opisom Kantovog predloška Univerzitetu i njegovog ispitivanja, tekst „Univerzitet bez uslova“⁷⁶ shodno svom naslovu nastavlja dalje. Pod pojmom *Univerzitet bez uslova* Derida isprva označava bezuslovnu slobodu ispitivanja i izražavanja, “pravo, da se otvoreno izrazi što god je u interesu jednog istraživanja, znanja i ispitivanja koje je usmereno ka istini.”⁷⁷ Ovakav “bezuslovni Univerzitet”, kako Derida naglašava, ne postoji *de facto*. Ipak bi on načelno po osnovu toga što mu se priznaje da je pozvan, po osnovu svog iskazanog bića, trebao da bude mesto poslednjeg kritičkog – i više nego kritičkog – otpora svim dogmatskim i neporavdanim pokušajima kako bi ih se domogao.⁷⁸ Pri čemu “više nego

⁷³ Isto, str. 96 i dalje.

⁷⁴ Derrida, J., *Mochlos oder der Streit der Fakultäten (Mohlos ili svađa univerziteta)*, Isto, str. 11-58.

⁷⁵ Videti: dazu speziell (o tome specijalno) Werner Hamacher, Afformativ, Streik, u: *Was heißt "Darstellen"?* (Šta znači „Predstaviti“?), Christiaan L. Hart Nibbrig (priredili), Frankfurt, 1994, str. 340 - 374.

⁷⁶ Derrida, J., *Die unbedingte Universität (Obavezni univerzitet)*. Aus dem Französischen von Stefan Lorenzer, Frankfurt am Main, 2001.

⁷⁷ Isto, str. 10.

⁷⁸ Isto, str. 12.

kritički“ znači „dekonstruktivan“. Istovremeno sa *događajima mišljenja*, a korespondirajući s bezuslovnim Univerzitetom, pojavljuje se i princip „*bezuslovnog otpora*“.⁷⁹ Ovaj bezuslovni otpor stavlja Univerzitet u opoziciju sa drugim moćima – državnim, ekonomskim, medijskim, ideološkim, religioznim i kulturalnim – a to takođe znači i „svim moćima, koje ograničavaju dolazeću i aktuelnu demokratiju“.⁸⁰

Bezuslovnost za Deridu znači, *de jure*, snaga Univerziteta, no ipak pošto ovakav Univerzitet *de facto* nije stvaran, on predstavlja nemoćnu i bespomoćnu snagu. Naposljetku, čini se da bezuslovni Univerzitet nalikuje kategoriji kvazi-transcendentale pravičnosti, predloženoj u Deridinom spisu *Zakonska snaga*⁸¹, koja se poziva na zakon iznad svih zakona i koja je utemeljena kroz prazninu kao realno-egzistirajući nedostatak svake pozitivne i istorijske forme prava.

Univerzitet bez uslovljavanja je u trajno kritičkom stadijumu, koji zbog svojih principa, iznova ispituje svaki realno egzistirajući Univerzitet. Iz „bezuslovnog Univerziteta“, Derida izvodi pojmove prava na otpor i odgovornosti, i preciznije formuliše: „Mi moramo preuzeti odgovornost za slobodu Univerziteta, u tom što ćemo se svim snagama angažovati za njega. Ne samo u obliku izjava i obrazloženja, već i u našem radu, delanju (*in actu*) i u onom što označavamo pod pojmom *događaji*.“⁸² Kada Derida, u skaldu sa tim formuliše maksimu svog gledišta, onda se postavlja pitanje, kako ga on svojim delanjem (*in actu*) sledi, tj. kako on u svom sopstvenom tekstu preuzima odgovornost za slobodu Univerziteta i „događaje mišljenja“. Odgovor se verovatno nalazi u uvođenju kategorije *Događaja* u razmatranje „bezuslovnog Univerziteta“. Ako postoji „bezuslovni Univerzitet“, onda je on otvoren za *Događaj* i na taj način on je Univerzitet proširenih granica, a Deridin spis nam pokazuje šta znači sagledati ga na taj način.

On započinje nekim od konstitutivnih razlikovanja važnih za Univerzitet i njegove klasične ideje koje su u novije vreme zastarele, zatim egzemplarno u diskusiji razvija razlikovanja konstantiva i performativa, a pošto ovo razlikovanje kao i mnoga druga nije održivo, iz njihovog urušavanja on izvlači prve posledice klasičnog univerziteta, tj. u njegovom identitetu sadržanih opozicija. U prvi mah Derida prevodi Ostinovu razliku između konstativa i performativa⁸³ u univerzitetski kontekst poznatih pojmova znanja i

⁷⁹ Isto, str. 13.

⁸⁰ Isto, str. 14.

⁸¹ Derrida, J., *Gesetzeskraft. Der "mystische Grund der Autorität"* (Snaga zakona „mistični razlog autoriteta“), Aus dem Französischen von Alexander Garcia, Düttmann, Frankfurt 1991.

⁸² Videti: Derrida, J., *Die unbedingte Universität (Obavezni univerzitet)*, str. 45. i dalje, Übersetzung modifiziert (modifikovani prevod).

⁸³ Videti, zu dieser Opposition (suprotno ovome): John L. Austin, *How to do things with words*, Cambridge, 1975; Videti prevod na srpski: Ostin, Dž. L., *Kako delovati rečima*, Novi Sad, Matica Srpska, 1994 (prim. prev.). Derrida, J., Limited Inc., Evanston 1988; Takođe, *Signatur Ereignis Kontext (Signatura, događaj, kontekst)*, u: *Randgänge der Philosophie (Na rubovima filozofije)*, Wien 1988, str. 291 - 314; Fohrmann, J., (priredio): *Figuration und Performanz (Figuracije i performans)*, Stuttgart, Weimar, 2004, str. 481-664; Hamacher, W., *Affirmativ, Streik (Aformativ, štrajk)*; Wirth, U., (priredio), *Performanz*, Frankfurt am Main, 2002.

posredovanja znanja – i može se takođe reći sa određenim pojednostavljenjem, jer on između ostalog baca novo svetlo na spoj istraživanja i nauke. Na osnovu analiziranog, on pravi razliku između „klasično-moderne tradicije“ znanja, koje se posreduje i proširuje, bivajući pritom u formi „konstativnog iskaza izraženog u govoru“ i otvorenog (javnog) učenja, koje ima karakter ispovesti i obećanja, i utoliko se može nazvati „performativnim“.⁸⁴ Na ovom i drugom nizu klasičnih opozicija izgrađuje se identitet nasleđenog Univerziteta: Derida ovaj argument ne konkretizuje u svom eseju, pa ipak se da lako utvrditi, kada se misli na uvreženu predstavu o mnogim univerzitetskim sistemima, da možda postoji jedan čvrst, klasični kanon, jedno znanje činjenično izraženo u manje-više mehanički korigovanim ispitima i jedna utvrđena forma naučnog rada, koja shodno tome može biti posredovana od strane profesora.

Klasične opozicije podlegle su promenama tek poslednjih nekoliko decada, a na njih je reagovala i dekonstrukcija, ovde u formi zahteva, po kome se praktično razmatrane opozicije – između konstativa i performativa, znanja i posredovanja, i na posletku između čiste teorije i prakse – u ne-dijalektičkom smislu istovremeno odnose na zadržavanje i transformaciju. One se moraju potkrepiti, jer se otkrivaju prvenstveno kroz šansu dekonstruktivne bezuslovnosti. Opozicije se takođe tokom potvrđivanja moraju same transformisati, je ovaj „neutralni teoricitet sa svoje strane pretpostaviće jedan performativni kredo. Ovde nailazimo na princip bezuslovnog otpora Univerziteta“.⁸⁵ Ono što Derida, na njemu svojstven način sporog razmišljanja, razvija kao oblik koji stalno ide novim stranputicama je dakle, s jedne strane strateško očuvanje, a s druge strane rasčlanjavanje navodno razdvojivih suprotnosti – ukoliko ne postoji konstativna nauka koja će mu se prikloniti i prenositi ga, u tom slučaju se i sama suprotnost dovodi u pitanje.

Iz toga proističe pitanje – šta bi značilo razrešenje ovih oprečnih pojmova? Ovde u igru ulazi kategorija *događaja*. U svom tekstu „Izvesna nemoguća mogućnost da se govori o događaju“, napisanom godinu ranije, Derida predlaže: „Pred jednim potpunim događajem, vrednim svog imena, performativi i konstativi moraju podjednako kapitulirati. I jednog dana se iz toga istovremeno trebaju izvući svi zaključci.“⁸⁶ U *Bezuslovnom Univerzitetu* Derida izvodi zaključke o postojećem Univerzitetu i njegovoj promenljivosti nastaloj promišljanjem pojma „Događaja“, posebno u okvirima društvenih nauka, označavajući ih kao „ireducibilitet njegove spoljašnjosti i budućnosti.“⁸⁷

⁸⁴ Isto, str. 41. Unberücksichtigt lasse ich hier die von Derrida zugleich aufgeworfene Frage, inwiefern ein Professor ein "Werk" hervorbringe (Ovde ću zanemariti pitanje u kojoj meri profesor stvara „delo“, kako je to napomenuo Derrida).

⁸⁵ Derida, J., Isto, str. 42 i dalje.

⁸⁶ Derrida, J., *Eine gewisse unmögliche Möglichkeit, vom Ereignis zu sprechen* (Izvesna nemoguća mogućnost da se govori o događaju). Aus dem Französischen von Susanne Lüdemann, Berlin 2003, str. 57.

⁸⁷ Derrida, J., *Die unbedingte Universität* (Obavezni univerzitet), str. 76.

U tradiciji mišljenja koja vodi do Hajdegerovog "preokreta"⁸⁸, pojam "Događaja" označava jednu kategoriju koja je transgresivna u odnosu na sve pojmove, tradicije i kategorije, tj. kategoriju prekida ili objave (otvaranja): Trenutak u kom sve institucionalizovane, konvencionalizovane, vladajuće i samodovoljne forme izražavanja bivaju prekoračene ili zaobiđene, na jedan nepredvidiv način.⁸⁹

Događaj, iznosi Derida, revolucionira, preokreće i uzdrma autoritet institucije, koja nešto očekuje od – univerzitetskog diskursa, naučnog, kulturnog ili školskog esnafa ili šire: javnosti „čoveka“. Ostaje nam nejasno „šta“ se to tačno događa. *Događaj* bi trebao da iznenadi i zatkne konstantive i propozicione moduse naučnog jezika. On pretpostavlja jedan prekid, koji briše horizont svake konvencije i svakog „kada“ poretka. Ne pripada poretku znanja, već jednom poimanju mogućeg kao nemogućeg, jednom moguće-nemogućem, koje se više ne da odrediti kroz metafizičku interpretaciju mogućnosti ili virtualiteta. Ne treba nastaviti sa naređivanjem u formi performativnog govornog akta subjekta – gde ono odista proizvodi očekivano delanje, tamo nema *događaja*. *Događaj* je vezan za jedno „možda“ ili jedno „ako“, za kondicional u kom se objavljuje ne-kondicionalno, eventualno ili potencijalno eventualno, potpuno drugačije. Ono što se u njemu objavljuje – Drugi – prevazilazi svu performativnu snagu i obustavlja je. *Događaj* se može zamisliti samo na rubu konteksta – približno društvenim naukama. Ne pojma se u okvirima fantazme nedeljivog suvereniteta ili suverene vladavine.⁹⁰

Događaj uvođenja kategorije „Događaja“ u Deridinom tekstu dovodi do toga da se sa jedne strane Univerzitet radikalno oslobađa granica, dok se istovremeno sa druge strane potvrđuje upravo kao mesto razgraničavanja. "To je granica „nemogućeg“, „eventualnog“, onoga "kao", "ako" ... mesta na kom je Univerzitet izložen realnosti, tj. snazi spoljašnjeg. Upravo tu je Univerzitet u svetu, svetu koji on promišlja. Na ovoj granici on mora pregovarati i organizovati svoj otpor. Na tom mestu on se mora izložiti svojim odgovornostima."⁹¹ Ovom definicijom Derida istovremeno promišlja da „bezuslovni Univerzitet“ ne treba tražiti isključivo u okviru zidova današnjeg

⁸⁸ Videti: Heidegger, M., *Über den Humanismus (O humanizmu)*, Frankfurt/M. 1991; kao i, *Beiträge zur Philosophie. Vom Ereignis (Prilozi filozofiji. O događaju)*, Frankfurt, 1989. Friedrich-Wilhelm v. Herrmann, *Wege ins Ereignis. Zu Heideggers "Beiträgen zur Philosophie" (Putevi do događaja. Uz Hajdrgrove „Priloge filozofiji“)*, Frankfurt/M., 1994.

⁸⁹ Videti: weiterführend zu Anspruch und Aporien des "Ereignis"-Begriffes: Nikolaus Müller-Schöll (priredio): *Ereignis. Eine fundamentale Kategorie der Zeiterfahrung. Anspruch und Aporien* (Vidi nadalje zahtev i aporije pojma „događaj“ u: Nikolaus Müller-Schöll (priredio), *Događaj. Fundamentalna kategorija vremenskog iskustva. Zahtev i aporije*), Bielefeld 2003.

⁹⁰ Videti: zu Derridas Begriff des Ereignisses neben den bereits zitierten Auseinandersetzungen mit Austin auch (Deridin pojam događaja u već citiranoj raspravi sa Ostinom) kao i: Derrida, J., *États d'âme de la psychanalyse. Adresse aux États Généraux de la Psychanalyse*, Paris 2000.; takođe: *Psyche: Inventions of the Other*, in: Lindsay Waters / Wlad Godzich (priredili), *Reading de Man reading*, Minneapolis, 1989, str. 25-65.

⁹¹ Derrida, J., *Die unbedingte Universität (Obavezni univerzitet)*, str. 76.

Univerziteta i da ga neće nužno zastupati profesori. „On se nalazi, i on traži svoje mesto tamo gde se uvek pojavljuje ova bezuslovnost.“⁹² Na ovom mestu, nakon nekoliko rečenica, završava se Deridin tekst o nemogućnosti opravdavanja i statusa jednog takvog „kreda“ i dalja promišljanja poverava svojim čitaocima: “Šta bi sledilo kada bi jednog dana nastupilo ovo nemoguće o kom ja govorim – misli o tome prepuštam vama.“⁹³

Ozlede reforme

U slučaju da na kraju ne možemo sa sigurnošću da kažemo kako bi trebalo da izgleda „bezuslovni Univerzitet“ ili *Univerzitet budućnosti*, iznova i drugačije otkriven u pomenutom *događanju Drugoga*, ipak se sa sigurnošću u okviru sadašnjeg Univerziteta da markirati, na kojim mestima i na koji način će se jedna takva budućnost onemogućiti ili gotovo prevideti. Ovde ću se zadržati na jednom skromnom popisu izvedenom iz ličnog iskustva, koji želim da podvedem pod ime *ozlede reforme*:

U ravni preobražaja Bačelor i Master studija bitno je izdvojiti sledeće:

1. *De facto* će kroz B.A. / M.A. reformu studija, B.A. diploma biti svedena na diplomu više škole a predavanja redukovana na nivo školske nastave. Nedostaje vreme koje je potrebno da se na Univerzitetu *od dolazećih školaraca naprave studenti*, njih treba upoznati sa svakim konkretnim gradivom ponaosob, u prvi mah učenjem ili benevolentnije rečeno: posredovati u studiranju.
2. Kroz ujednačavanje studentskog vremena i utvrđivanje jednog prava važećeg za sve norme, biće zadato izjednačavanje nejednakosti koja je nastala u okviru Univerziteta kroz *različite* porodične i socijalne *preduslove*. Usklađivanjem trajanja studiranja i utvrđivanjem pravila koja važe za sve, odustalo se od zahteva da se na Univerzitetu uskladi neravnopravnost prouzrokovana različitim preduslovima na osnovu roditeljske kuće i socijalizacije.
3. Povrh toga će *prostor ocenjivanja biti sveden na minimum kada student dosegne potrebnu kvalifikaciju za završni ispit*. Standardizacija koja važi za sve i utvrđena je putem ECTS vrednosti transkribovanih u gradivo, na početku studija pogađa u jednakoj meri, kako slabije tako i veoma nadarene

⁹² Isto, str. 77.

⁹³ Isto, str. 78.

studente. Jedni će biti pod pritiskom putem ekonomskih sredstava, kao što su povećani troškovi studiranja i istekli studentski krediti, ali će uprkos tome završiti B.A. ili M.A. studije u roku od šest tj. deset semestara, sa svim ispunjenim ili ocenama pokrivenim prazninama, drugi će, kroz svima u jednakoj meri nametnute profesionalne prakse i obilje različitih kurseva i dopuna, biti sprečeni da prodube svoje sposobnosti i naučno istražuju zahteve svakog predmeta ponaosob.

4. Bačelor model obično ne obezbeđuje prostor za gostujući semestar u inostranstvu i kroz ogroman broj predmeta otežava, npr. studentima društvenih nauka, da upotpune svoje studije praksom, samostalnim isčitavanjima i opštom kulturom (posete pozorištima, izložbama, poznavanje svih vidova umetnosti, politike, teorije i masovne kulture), kao i pratećim angažmanom na političkom, socijalnom ili sindikalnom polju.
5. U tom modelu nije predviđen ni dodatni slobodni semestar za sticanje znanja stranih jezika – stoga novi sistem vodi suprotno (ili vodi ka) svojoj nameri re-nacionalizacije studija na nemačkim visokim školama. Tome treba dodati postepeno još uvek veoma otežano uvođenje BA studija (otežano izmenama visokog školstva) i na taj način faktičku regionalizaciju studija.
6. Za uvećane ispitne i didaktičke obaveze u okviru novonastalih studijskih smerova, po pravilu na raspolaganje nije stavljen dodatni nastavni kadar – što rezultira pogoršanjem situacije zaposlenih u nauci.
7. Neophodno upisivanje ogromnog broja studenata dovodi do toga da budući studenti u sve većem broju dolaze na Univerzitet, i kako je to rekao jedan profesor Ruskog Univerziteta, „nisu dorasli neskromno isprepletenim zahtevima Master orjentisanih studija“. Uprošćeno: Norma reforme, da veliki broj studenata u što kraćem roku treba da prođe kroz Univerzitet, je već sada dovela do *opadanja naučnog nivoa*, odnosno nivoa studenata koji započinju i završavaju studije.⁹⁴
8. Akreditacija novih studijskih smerova pomoću takozvanih agentura „zamenjuje ... slobodu nauke“, kako to tačno formuliše pravnik Joahim Lege „kroz plansku ekonomiju – i to bez pravnih osnova.“⁹⁵

Na nivou postdiplomskih studija i nastavnog kadra treba dodati sledeće:

⁹⁴ Videti: Franz, L., *Leserbrief (Pismo čitaocu)*. u: FAZ vom 2. März 2006.

⁹⁵ Lege, J., *Der Hochschul-TÜV (Dozvola za visoko školstvo)*, u: FAZ vom 22. 8. 2005, str. 7.

9. Postdiplomski programi i stipendije su jedan veliki deo svoje moći preneli na DFG (Nemačka istraživačka zajednica), dok su u ranijem periodu njom raspolagali mentori: velikim delom nezavisno od naučne i životne predistorije, kandidatima je za prijave utvrđena određena starosna granica. Nezavisno od teme i radnog procesa svakog doktoranta ponaosob, fiksirano je apstraktno maksimalno trajanje stipendiranja.
10. Honorarno zaposleni, bez kojih bi u većini slučajeva održavanje nastave bilo gotovo nemoguće, uz to su, u odnosu na njihove kvalifikacije, nedovoljno plaćeni.
11. Akademski srednji kadar sa prosekom godina početak ili sredina 40- tih se i dalje drži u neizvesnosti u pogledu toga da li će na osnovu kvalifikacije stečene po osnovu publicističkog rada, istraživanja, naučnog rada i administrativne delatnosti konačno dobiti stalno zaposlenje ili će zbog prekvalifikovanosti biti eliminisan, što faktički znači da neko ko se na taj način eliminiše nema više prilike da obavlja delatnost koja odgovara njegovom znanju.
12. Šta više nova W-plata⁹⁶ znači očevidnu degradaciju dolazećeg profesorskog kadra u poređenju sa odlazećom. Ovo finansijsko smanjenje primanja u okviru jedne profesije moguće je jer se reorganizacija ne tiče onih koji već imaju mesto u službi. Oni su po ovom pitanju, dolazeće generacije naprosto ostavili na cedilu.

Za osnovne osobine visoko-školske politike treba dodati:

13. Uvođenje *troškova studiranja* menja sam karakter Univerziteta. Obrazovanje je od osnovnog prava i nužnog preduslova prosvćenja postalo – roba – sa očevidnim posledicama pojačanog odlazećeg dela studenata iz ne-akademske-porodice koji osetljivije reaguju na ekonomski teret. Studenti će biti proglašeni za „konzumente“ a profesori za „liferante“, gde ideja o zajedničkoj želji za spoznajom nestaje.
14. Sa pojmom *izuzetnosti* će kao ultimativna justifikacija odlučujućeg zauzimanja stava u istraživanju i nastavi, biti uveden jedan pojam oslobođen svakog kvalitativnog određenja.⁹⁷

⁹⁶ Grupa evaluacije plate od docenta do rektora (prim.prev.)

⁹⁷ Videti: zu dieser aus der amerikanischen Universität übernommenen Begriffshülse Bill Readings (Pojam preuzet sa američkog univerziteta Bill Readings), *The University in Ruins*. Cambridge und London, 2. Auflage (drugo izdanje), 1997, str. 21-43.

15. Konkretno – *Inicijativa izuzetnosti je jedna marketinška strategija*, uz pomoć koje se prikriva činjenično osiromašenje Univerziteta, posebno u okvirima društvenih nauka i po osnovu tvrdnje o reformi, koja se zapravo pretežno odnosi na prirodne nauke i opet samo na one koji se odlično snalaze u pisanju molbi.
16. Finansijska kriza društvenih nauka istrajava. U ciframa izraženo: Jedna desetina sveukupnog naučnog personala, od njega oko 5.500 profesora, predaje jednoj desetini studenata (oko 350.000) i prima za to samo jednu terećinu od izdataka za visoko školstvo.⁹⁸
17. Takozvani „zakon o slobodi visokog školstva“ može se svesti na *kraj samouprave Univerziteta*, jer su najviše institucije, kao i nadzorni odbor, sa spoljnjim zastupnicima, kako pokazuje iskustvo iz južnih pokrajina, popunjene ljudima iz privrede i lobistima. To je kraj univerzitetske nezavisnosti i istoveremeno njene slobode.

Zabrinjavajuće, uznemirujuće i neugodne „*ozlede reforme*“ koje sam pobrao iz mojih zabeleški, sa osvrtom na godinama skupljane isečke iz novina, morale su bez izuzetka ustupiti mesto detaljnom ispitivanju. Vredelo bi napraviti jedan *Arhiv Alternativa*, koji bi se snabdevao iz prošlosti (posebno iz ne-realizovanih utopija), i važio kao skica za sve odlučujuće krize Univerziteta.⁹⁹

Završne napomene

Izvan trenutnog kretanja njegovog istraživanja i nastave, izvan njegovih sadržaja i formalnosti, Univerzitet se uvek iznova mora baviti pitanjem, u kakvoj su ili u kakvoj vezi oni mogu biti sa Univerzitetom po sebi. Jedan momenat ide u prilog toga, da se ne treba baviti samo i isključivo fundamentalnim krizama Univerziteta, već istovremeno obuhvatiti i razumeti Univerzitet kao krizu samu po sebi: kao jedno mesto u društvu i jedno vreme u životu na kom, odnosno u kom se dovode u pitanje, razmatraju i pokušavaju razmotriti sve one tobožnje osnove i oslonci. U svakom slučaju, prikazani primeri nam pokazuju, da uvek kada uzdrnavanje temelja zadesi i samu instituciju, u kom se ona razmatra i utvrđuje, na horizontu se pojavi *Budućnost Univerziteta*. Polazeći od tri krilaticе (među kojima su osvrti na 1800., 1968. i teoriju Žaka Deride), dopustili smo sebi razmišljanje o Budućnosti Univerziteta, – gde *Obrazovanje*, *Demokratizacija* i otvorenost za *događaj*

⁹⁸ Izvor: *Wissenschaftsrat (Naučni savet)*, citat prema: FAZ vom 28. 1. 2006, str. 33.

⁹⁹ U tom pogledu videti: Gesichtspunkt Jochen Hörisch, *Die ungeliebte Universität. Rettet die Alma mater! (Neomiljeni univerzitet. Spasite Alma mater!)*, München, Wien, 2006, str. 130-134.

Drugoga – mogu označiti istraživanje i nauku na svakom budućem Univerzitetu kao drugačiju od *lutanja pod nepojmljivim*.

U sadašnjosti, imajući na umu Univerzitet, kategorično nepojmljiv mora ostati *cilj obrazovanja*, *demos* jedne buduće demokratije i šire rečeno: u događaju otkriveni *Drugi*.¹⁰⁰

Literatura

1. Anrich, Ernst (Hg.), *Die Idee der deutschen Universität*. Die fünf Grundschriften aus der Zeit ihrer Neubegründung durch klassischen Idealismus und romantischen Realismus, Darmstadt, 1956.
2. Anrich, Ernst (Hg.), *Die Idee der deutschen Universität und die Reform der deutschen Universitäten*. Darmstadt, 1960.
3. Austin, John L., *How to do things with words*, Cambridge 1975.
4. Bailly, Jean-Christophe et Jean-Luc Nancy, *La comparution. Politique à venir*, Paris, 1991.
5. Bloch, Ernst, *Universität, Wahrheit, Freiheit*. (Colloquium und Forum im Anatomischen Institut, Leipzig 1955), in: ders., *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*, Frankfurt am Main, 1985, S. 317-330.
6. Derrida, Jacques, *Die Pupillen der Universität*. Der Satz vom Grund und die Idee der Universität. In: Derrida, J. *Mochlos* (2004), S. 59-100.
7. Derrida, Jacques, *Die unbedingte Universität*. Aus dem Französischen von Stefan Lorenzer, Frankfurt am Main, 2001.
8. Derrida, Jacques, *Eine gewisse unmögliche Möglichkeit, vom Ereignis zu sprechen*. Aus dem Französischen von Susanne Lüdemann, Berlin, 2003.
9. Derrida, Jacques, *États d'âme de la psychanalyse*. Adresse aux États Généraux de la Psychanalyse, Paris, 2000.
10. Derrida, Jacques, *Gesetzeskraft*. Der „mystische Grund der Autorität“. Aus dem Französischen von Alexander Garcia Düttmann, Frankfurt, 1991.
11. Derrida, Jacques, *Limited Inc.*, Evanston, 1988.
12. Derrida, Jacques, *Mochlos oder der Streit der Fakultäten*, in: Derrida, J. *Mochlos* (2004), S. 11-58.
13. Derrida, Jacques, *Mochlos. Vom Recht auf Philosophie II*. Aus dem Französischen von Markus Sedlaczek, Wien, 2004.

¹⁰⁰ Der vorliegende Beitrag erschien zunächst in: Ulrike Haß / Nikolaus Müller-Schöll: *Was ist eine Universität? Schlaglichter auf eine ruinierte Institution*. Bielefeld, transcript, 2009, S. 125-149. Der Zweitabdruck erfolgt mit freundlicher Genehmigung des transcript-Verlags. (Ovaj esej je objavljen prvobitno u: Ulrike Haß / Nikolaus Müller-Schöll: *Šta je univerzitet? Osvrt na ruiniranu instituciju*. Bielefeld, transkript, 2009, str. 125-149. Drugo objavljivanje se vrši uz ljubaznu saglasnost Izdavača).

14. Derrida, Jacques: *Psyche: Inventions of the Other*, in: Lindsay Waters / Wlad Godzich (Hg.), *Reading de Man reading*, Minneapolis 1989, S. 25-65.
15. Derrida, Jacques, *Signatur Ereignis Kontext*, in: ders., *Randgänge der Philosophie*. Wien 1988, S. 291 - 314.
16. Ellwein, Thomas, *Die deutsche Universität. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Wiesbaden, 2. Auflage, 1997.
17. Fohrmann, Jürgen (Hg), *Figuration und Performanz*, Stuttgart, Weimar, 2004. S. 481-664.
18. Fukuyama, Francis, *Das Ende der Geschichte. Wo stehen wir?* München, 1992.
19. Hamacher, Werner, *Affirmativ, Streik*, in Christiaan L. Hart Nibbrig, *Was heißt „Darstellen“?* Frankfurt 1994, S. 340 - 374.
20. Hamacher, Werner, *Einleitung*, in: Fohrmann, Jürgen (Hg.), *Figuration und Performanz*, Stuttgart, Weimar, 2004. S. 481-489.
21. Heidegger, Martin, *Beiträge zur Philosophie*. (Vom Ereignis), Frankfurt, 1989.
22. Heidegger, Martin, *Die deutsche Universität* (15./16. August 1934), in: ders., *Reden*, 2000, S. 285-307.
23. Heidegger, Martin, *Die Selbstbehauptung der Universität* (27. Mai 1933), in: ders., *Reden*, 2000. S. 107-117.
24. Heidegger, Martin, *Über den Humanismus*, Frankfurt/M., 1991.
25. Heidegger, Martin, *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges*. 1910-1976, Frankfurt am Main, 2000.
26. Herrmann, Friedrich-Wilhelm, *Wege ins Ereignis. Zu Heideggers „Beiträgen zur Philosophie“*, Frankfurt/M. 1994.
27. Hörisch, Jochen, *Die ungeliebte Universität. Rettet die Alma mater!* München, Wien, 2006.
28. Wilhelm v. Humboldt, *Bericht der Sektion des Kultus und Unterrichts an den König*. Dezember 1809, in: ders., *Werke*, S. 210-238.
29. Humboldt, Wilhelm v., *Ueber die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin*, in: ders., *Werke*, S. 255-266.
30. Humboldt, Wilhelm v., *Werke in fünf Bänden*. Hg. v. Andreas Flitner und Klaus Giel, Bd. IV, *Schriften zur Politik und zum Bildungswesen*, Darmstadt, 1964.
31. Jaspers, Karl, *Die Idee der Universität*, Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1961.
32. Kant, Immanuel, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* In: Ders., *Werke in zehn Bänden*. Hg. von Wilhelm Weischedel. Darmstadt 1975, S. 53-61.
33. Lege, Joachim, *Der Hochschul-TÜV*, in: FAZ vom 22. 8. 2005, S. 7.

34. Lyotard, Jean-François, *Das postmoderne Wissen*, Graz und Wien, 1986.
35. Müller, Ernst (Hg.), *Gelegentliche Gedanken über Universitäten*, Leipzig, 1990.
36. Müller-Schöll, Nikolaus (Hg.), *Ereignis. Eine fundamentale Kategorie der Zeiterfahrung. Anspruch und Aporien*, Bielefeld, Transcript, 2003.
37. Nancy, Jean-Luc, *Das gemeinsame Erscheinen. Von der Existenz des „Kommunismus“ zur Gemeinschaftlichkeit der „Existenz“*, in; Joseph Vogl (Hg.), *Gemeinschaften. Positionen zu einer Philosophie des Politischen*, Frankfurt am Main, 1994.
38. Niethammer, Lutz, *Posthistoire*, Hamburg, 1989.
39. Readings, Bill, *The University in Ruins*. Cambridge und London, 2. Auflage, 1997.
40. Steffens, Henrik, *Vorlesungen über die Idee der Universitäten*, in: Ernst Anrich (Hg.), *Die Idee der deutschen Universität. Die fünf Grundschriften aus der Zeit ihrer Neubegründung durch klassischen Idealismus und romantischen Realismus*, Darmstadt 1956, S. 309-374, hier S. 320
41. Szondi, Peter, *Über eine „Freie (d.h. freie) Universität“. Stellungnahmen eines Philologen*, Frankfurt am Main, 1973.
42. Wirth, Uwe (Hg.), *Performanz*, Frankfurt am Main, 2002.

(Prevod Mr Ivona Šijaković)

PREGLEDNI RAD

PRAZNA

Prof. dr Lazo Ristić¹⁰¹
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci

UDC 316.75:316.342.2

UTICAJ IDEOLOGIJE NA ISTRAŽIVANJE KLASNO-SLOJNE STRUKTURE

Abstract: *Ideology is relevant for sociological research. The influence of ideology is particularly present in research of class-layered structure of society. This effect can best be shown in the example of our sociologists. They are operating on the assumption that the possible development towards a classless communist society. In harmony with this assumption they were creating more or less developed theoretical and hypothetical frameworks for research of class-layered structure of society, with a high degree of caution given the strong presence of ideological thinking. The situation prevailing ideological views have developed a strategy to promote scientific thinking. Today, the sociology is also in a precarious position. Burdened by a new liberal ideology that does not see the society as a separate entity. Sociologists are pushed into the background in order to the ideology of those who have a current social power could be realized.*

Key words: *science, ideology, social structure, social groups, social classes, social strata.*

Apstrakt: *Ideologija je bitna determinanta socioloških istraživanja. Uticaj ideologije posebno je prisutan kod istraživanja klasno-slojne strukture društva. Ovaj uticaj najbolje se može prikazati na primjeru naših sociologa. Oni su polazili od pretpostavke da je moguć razvoj prema besklasnom komunističkom društvu. U skladu sa takvom pretpostavkom stvarali su manje ili više razvijene teorijsko-hipotetičke okvire za istraživanje klasno-slojne strukture društva, sa visokim stepenom opreza s obzirom na snažno prisustvo ideološkog mišljenja. U situaciji premoći ideološkog mišljenja naši sociolozi su morali razvijati strategiju kako promovisati naučno mišljenje. Danas je sociologija takođe u nezavidnom položaju. Opterećena je neoliberalnom ideologijom koja društvo ne vidi kao poseban entitet. Sociolozi su potisnuti u drugi plan da bi se ideologija onih koji imaju trenutnu društvenu moć mogla realizovati.*

Ključne riječi: *nauka, ideologija, struktura društva, društvene grupe, društvene klase, društveni slojevi.*

¹⁰¹ Profesor na grupi metodoloških predmeta na FPN u Banjoj Luci, studij sociologije.

Uvodna razmatranja

Nuka je uslovljena raznim društvenim determinantama koje mogu da ubrzavaju ili sputavaju njen razvoj. Jedna od bitnih determinanti svakako je ideologija. Kroz duži istorijski period manifestuje se suprotnost naučnih rezultata i ideološkog mišljenja. Da bismo objasnili ovu suprotnost potrebno je imati u vidu da se interesi društvenih grupa najbolje izražavaju u njihovim ideologijama. U stvari, njihova se ideologija pokazuje kao racionalizacija njihovih grupnih interesa. Ali, ako ideologija određene društvene grupe ostane isključivo racionalizacija interesa, ona nema izgleda da postane vladajuća svijest. Zato postoji potreba za višim stepenom racionalizacije, odnosno da se posebni grupni interes prikazuje kao interes cijelog društva. Tako se različiti interesi maskiraju racionalizacijom. Ova racionalizacija grupnog interesa predstavlja ideologiju kao iskrivljenu svijest. Naravno, iskrivljena svijest nije lažna svijest. Ideologija nije laž. Jer, onaj ko laže dobro zna šta je istina, a onaj ko ideološki misli nije svjestan da obmanjuje i sebe i druge. Dakle, u svom razvoju ideologija je prvo partikularna svijest koja racionalizuje interese određenih društvenih grupa, a onda postaje totalitarna. Postoji mnoštvo partikularnih ideologija a jedna od njih postaje totalitarna. Totalitarna ideologija uvijek prikazuje posebno kao opšte. Ali, isto tako ona teži da ideološku svijest prikaže kao naučnu. Zato se često javljaju žestoke suprotnosti naučnih rezultata i ideološkog mišljenja. Najbolji primjer su stradanja Đordana Bruna, Galileja i drugih. Oni su svojim naučnim doprinosom poljuljali tadašnji pogled na svijet i zadali snažan udarac vladajućoj ideologiji. Njihova stradanja su potvrdila da važi izreka na koju se pozivao Lenjin: „Kada bi geometrijski aksiomi zadirali u interese ljudi, njih bi sigurno pobijali.“¹⁰² Naravno, nisu svi naučni problemi podjednako izloženi uticaju ideologije. Može se pretpostaviti da je uticaj ideologije snažno izražen na istraživanje klasno-slojne strukture.

U sociološkom diskursu poseban značaj ima razmatranje uticaja ideologije na sociološka istraživanja. Na primjer, Merton fokusira pažnju na uticaj liberalizma i totalitarizma na naučno mišljenje. Mils je takođe dao značajan doprinos na ovom polju, ukazujući da je empirijski karakter socioloških istraživanja podređen ideološkim shvatanjima. Milsa posebno interesuju razni činioci koji uslovljavaju uticaj ideologije na sociologiju. Interesuje ga, prije svega, uticaj liberalizma na sociologiju. Na primjeru američkih sociologa Mils objašnjava uticaj liberalne ideologije na tendenciju da se u istraživanjima bavi jednim empirijskim detaljem. Američki sociolozi polaze od postavke da iza svakog društvenog fenomena stoji veliki broj uzroka, koji su, svaki za sebe, malo važni. Dakle, radi se o pluralističkoj teoriji uzroka. To dobro dođe liberalnoj politici za sprovođenje reformi kroz niz postupnih mjera ograničenog

¹⁰² Lenjin, V. I. U., *Izabrana djela*, tom I, knjiga druga, Kultura, Beograd, 1948, str. 69.

domašaja. Dakle, ideja da su uzroci društvenih dešavanja mnogobrojni i, svaki uzet za sebe, malo važni, uklapa se u liberalistički prakticizam. „Pluralistička teorija uzroka predstavlja važnu *ideološku komponentu* američkog liberalizma. Pomoću ovakve teorije zamagljuje se stvarnost i skrivaju bitni uzroci društvenih pojava. Teorija *pluralizma uzroka* smanjuje moć naučne misli da vrši otkrivanje bitnijih i dubljih uzroka društvenih kretanja. Klasno-ideološke primese u ovakvoj teoriji veoma su vidno ispoljene.“¹⁰³

Slične koncepcije nalazimo i kod drugih teoretičara. Na primjer, Karl Poper je razvio ideju mijenjanja društvenih prilika koju je nazvao postupnom tehnologijom, društvenim inženjeringom korak po korak. Dakle, polazi se od stava da samo postupne promjene mogu da dovedu do praktičnih rezultata. Ako bi se pri tome i prihvatile pojedine ideje koje se tiču društva kao cjeline, to još uvijek ne znači da se može pristupiti izmjeni cjelokupnog društva. Možemo, na primjer, prihvatiti ideju opšteg dobra, ali opet se društvene promjene dešavaju samo putem malih prilagođavanja. Ciljevi koji se ovim prilagođavanjem ostvaruju mogu biti različiti, ali se uvijek ostvaruju korak po korak, putem pažljivog upoređivanja rezultata koji se očekuju sa onima koji su postignuti, kako bi se odmah uočile nepoželjne posljedice preuzete reforme. Zato Poper smatra da se moraju izbjegavati suviše obimne i složene reforme. Kod takvih reformi ne mogu se sagledati uzroci i posljedice da bi se saznalo šta se stvarno dešava i čemu takva reforma stvarno vodi. Naravno, to ne isključuje i neke veće reforme. Kao primjer Poper navodi da se putem jednog niza uzastopnih mjera dovodi do izmjene klasne strukture društva ili do pravednije raspodjele dohotka. Ali ovakve promjene stalno su podvrgnute kritičkom ispitivanju i neprestanom prilagođavanju. Tako se mogu otkloniti ili umanjiti nenamjeravane posljedice.¹⁰⁴

Veberovo zalaganje za vrijednosno neutralnu nauku može se tumačiti, prije svega, kao zalaganje za ideološki neutralnu sociologiju. Alvin Guldner ističe da je Veber svoju koncepciju o sociologiji kao neutralnoj nauci razvijao iz praktičnih razloga. U stvari, Veber se tako borio za autonomiju univerziteta. On je bio opterećen problemom slobodnog bavljenja sociologijom. Trebalo je otkloniti štetno miješanje politike. Istovremeno, to je bila borba protiv univerzitetskih profesora koji su koristili političke i ideološke stavove i tako pridobijali studente.

¹⁰³ Todorović, A., *Neki problemi sociologije saznanja*, Stručno udruženje studenata Univerziteta u Nišu, Niš, 1979. str. 136.

¹⁰⁴ Pogledati: Ristić, L., *Metodološki tehnicizam Karla Popera*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka, 2004.

Ideološko i naučno mišljenje

Svaka ideologija sastoji se iz određenih sudova vrijednosti, kojim se izražava stav subjekta prema društvenoj realnosti. Nuka takođe sadrži sudove vrijednosti. Na primjer, svaka ocjena naučnog rezultata je izricanje suda vrijednosti o tom rezultatu. U stvari, ocjenjuje se da li je rezultat istinit ili neistinit. Prema tome, daje se sud vrijednosti. Međutim, naučni i ideološki sud vrijednosti bitno s razlikuju. Ovo se, prije svega, odnosi na društvene nauke. Prirodne nauke su stekle određenu ideološku samostalnost i emancipaciju. Društvene nauke su ideološki osjetljive zato što su okrenute društvenim problemima, što omogućuju čovjeku ovladavanje društvenim procesima i zakonitostima. „U ovom veoma složenom procesu prepliće se više činilaca, počev od obično iskrene težnje naučnika da otkriva naučnu istinu o društvenim pojavama, preko delovanja klasnih interesa na proces naučnog istraživanja i na korišćenje njegovih rezultata, do osjetljivih ideološko-političkih stavova koje naučnici zastupaju ili se od njih traži da ih poštuju.“¹⁰⁵

Da bismo odredili pojam ideologije morali bi naći neku karakteristiku kojom se ideološko mišljenje specifično razlikuje od neideološkog. Naravno, ta karakteristika mora da bude svojstvena svim ideološkim stavovima. U tom smislu bitna karakteristika je grupna zainteresovanost koja stoji iza određenog stava. Grupna zainteresovanost uslovljava da su ideološki stavovi uglavnom sudovi vrijednosti. Ovi stavovi izražavaju trajnije subjektivno reagovanje neke grupe na određeni društveni problem, pojavu ili događaj. Prema tome, reagovanje nije samo trenutno i nezainteresovano nego je trajnije i grupno zainteresovano. Reagovanje proizilazi iz položaja grupe, njenih potreba i aspiracija, a to je ključni razlog da se u ideološke stavove vjeruje kao istinite. Za razliku od ideologije nauka se ne oslanja na vjerovanje u istinitost svojih iskaza nego na dokazivanje istinitosti. Ako iskazi nisu dokazani oni su samo naučne pretpostavke.

Naš cilj nije da istražujemo razna određenja ideologije. Čini nam se da je prihvatljivo određenje ideologije koje je dao Mihajlo Popović. Sociološki posmatrano ideologija je „manje ili više *organizovan skup ili sistem zainteresovanih mišljenja, stavova i ideja u koje se bez rezerve veruje kao istinite i kojima se izražavaju interesi i težnje određenih klasa, slojeva, a nekada i većeg dijela društva. Socijalna funkcija ideologije je uglavnom u idejnoj orijentaciji i mobilizaciji određene klase ili većeg dela društva na postizanje određenih klasnih ili, šire, društvenih interesa.*“¹⁰⁶

Ideologija se javlja u različitim likovima i funkcijama a najznačajniji su kao „iskrivljena svijest“, kao faktor društvene integracije, kao instrument

¹⁰⁵ Popović, M., *Problemi društvene strukture*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1974, str. 279.

¹⁰⁶ *Isto*, str. 284.

političke legitimacije. Ona se ne zasniva na istraživanju stvarnosti i provjeri svojih rezultata. Naravno, naučna saznanja mogu vrlo često poslužiti ideologiji kao pokriće njene ispravnosti. Problemi nastaju kada dođe do ideološke prerade naučnih dostignuća, ili kada se vrijednosni ideološki sudovi prikazuju kao naučni. Dakle, postoji problem ideološke instrumentalizacije nauke. To je stanje u kome se „ne zabranjuju naučno-istraživačke procedure, ali one su manje važne od onoga što im se ideološki zadaje. Ideologizacija nauke je tolika da čak i borba za njenu dezideologizaciju mora posezati za ideološkim argumentima. Ideološke borbe za nauku i oko nauke postaju važnije od nauke same. Da li je nauka buržoaska ili proleTERSka, liberalna ili socijalistička, nacionalna ili niteracionalna itd., to su tipični kontra-ideološki pokazatelji kojim se obilježava i mjeri njena valjanost. Ideologija je vodeće konstruktivno načelo a društvena nauka pomoćna, podređena institucionalna aparatura te konstrukcije, mišljenje drugog reda ili 'ideologija na kvadrat'.“¹⁰⁷

U samom procesu naučnog rada postoje teškoće da se naučnici oslobode ideoloških stavova. U sociološkim istraživanjima ideološki stavovi se javljaju na tri načina:¹⁰⁸

- (a) kao sastavni deo sopstvenih naučnih pretpostavki i gledišta, pri čemu sociolog između njih često ne pravi razliku;
- (b) kao politička ili druga ideološka stanovišta njegovih ideoloških protivnika, koja sociolog ne prihvata i zato ih kritikuje;
- (c) kao predmet sociološkog istraživanja, na primer politička mišljenja u oblasti istraživanja javnog mnjenja, ili vrednosni sudovi u sociologiji religije, umetnosti, morala itd.

U sociološkom istraživanju probleme stvaraju ideološki stavovi koji se javljaju na prva dva načina. Prvi način stvara nesagledive probleme, jer je sastavni dio „naučnog fonda“ pa se ideološki stavovi prikazuju kao naučni stavovi, kao teorijska polazišta za empirijska istraživanja.

Ideologija i koncepcija o klasnim odnosima

Društvo je nehomogena i izdiferencirana cjelina, koja je kao takva struktuirana po raznim sastavnim elementima i sa složenim odnosima posredstvom kojih su ti dijelovi objedinjeni u društvu kao cjelini. Osnova strukturiranosti društva je društvene podjela rada. Osnovna jedinica društvene

¹⁰⁷ Kalanj, R., *Sociologija i ideologija, Socijalna ekologija*, Zagreb, 2009, No. 3-4, str. 243.

¹⁰⁸ Popović, M., *Teorija i empirija, Sociološko istraživanje klase i slojeva*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu., Beograd, 1994, str. 66-67.

podjele rada je društvene uloga, i ona je ključ za razumijevanje položaja u društvenoj strukturi. Zato je društvena podjela rada temelj društvene slojevitosti. Glavna analitička kategorija za razumijevanje vertikalne dimenzije društva je društveni položaj. Veći broj ljudi sličnih društvenih položaja ukazuje na postojanje određenih društvenih oblika slojevitosti (slojevi, kaste, klase, staleži). Društveni oblici slojevitosti su više ili manje homogeni. Međutim, nikada nisu toliko homogeni da nije značajno istraživanje razlika koje postoje u njihovom okviru.

Dakle, postoje razni oblici društvene slojevitosti. Za naše razmatranje bitno je odrediti razliku pojma društveni sloj i pojma društvena klasa. Prihvatamo Milićevo određenje, društvenog sloja, pošto sadrži tri bitna obilježja koja su značajna za naša razmatranja. „Pod društvenim slojem podrazumeva se realan društveni oblik, a ne apstraktno-analitička konstrukcija ili statistička grupacija. Često se i razne tvorevine ove poslednje vrste nazivaju slojevima. Kao realan društveni oblik, svaki društveni sloj ima tri obeležja: (1) on je sastavljen od lica sličnog društvenog položaja, a ponekad i kao sloj ima određenu funkciju u društvenoj podeli rada; (2) sloj predstavlja društveni okvir u kom se odvija pretežan deo svih društvenih odnosa njegovih pripadnika koji ne proizilaze direktno iz položaja u društvenoj podeli rada i nisu regulisani osnovnom društvenom organizacijom. ... (3) Treća osobina društvenog sloja jeste sličan način života i sličnost u nizu kulturnih karakteristika, počev od nivoa obrazovanja, jezičkih specifičnosti i ukusa do najosnovnijih etičko-kulturnih vrijednosti i ideala.“¹⁰⁹ Međutim, između sociologa postoje terminološke neujednačenosti. Tako je, na primjer, rašireno shvatanje da riječ „sloj“ označava dio društvene klase. Ipak, većina sociologa razlikuje termine „klasa“ i „sloj“, kao i „klasna podjela“ i „društvena slojevitost“. Za razumijevanje ove razlike bitno je da se ima u vidu da su klase velike društvene grupe čiji društveni položaj prvenstveno zavisi od odnosa prema sredstvima za proizvodnju, dok su slojevi „velike grupacije čiji društveni položaj počiva uglavnom na mestu u društvenoj podeli rada, na profesionalnoj ulozi. Ali i u jednom i u drugom slučaju klase i slojevi se međusobno razlikuju prema nejednakom učešću u raspodjeli ekonomske moći.“¹¹⁰ Klasa je u društvenom pogledu organizovaniji oblik društvene slojevitosti. Pojedini društveni slojevi mogu se u određenim uslovima pretvoriti u klase. Bitan uslov za ovu promjenu je mogućnost stvaranja i širenja klasne ideologije. Takođe je bitna i mogućnost klasnog političkog organizovanja. Dakle, radi se o činionicima koji se kao takvi mogu odražavati na proces naučnog istraživanja klasno-slojne strukture društva. Oni su kako predmet naučnog istraživanja, tako i činilac uticaja na naučna istraživanja.

¹⁰⁹ Milić, V., *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1966., str. 38-39.

¹¹⁰ Popović, M., *Teorija i empirija, Sociološko istraživanje klase i slojeva*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1994, str. 95.

Uticaj ideologije na istraživanje klasno-slojne strukture najbolje se može prikazati na primjeru naših takozvanih marksističkih sociologa. Oni su polazili od Marksovog shvatanja da su društvene klase konfliktne, antagonističke društvene grupe. Sa ovom Marksovom tezom trebalo je uskladiti ideološki stav da sa ukidanjem privatne svojine nestaje društveni izvor klasnog antagonizma. Zato je stvorena ideološka konstrukcija „antagonističkih“ i „neantagonističkih“ klasa. Ovdje je riječ o pojednostavljenom odnosu među klasama. Taj odnos ne može se svesti na pitanje da li vlada samo antagonizam ili ne vlada. Na primjer, sa gledišta ovog shvatanja nepojmljivo je da se govori o uzajamno uslovljenoj egzistenciji između vlasnika i radnika. Uzajamna zavisnost obezbjeđuje minimum zajedničkih interesa. Ova uzajamnost interesa jasno se mogla uočiti još u ranom kapitalizmu, a u savremenom kapitalizmu takođe je prisutna. Ako bi se ovaj odnos posebno naglasio, a ostali odnosi izdvojili, dobila bi se ideološka koncepcija koja je potpuno suprotna prethodnoj. Dakle, kada je riječ o istraživanju klasno-slojne strukture, postoje suprotstavljene koncepcije o klasnim odnosima. Ukoliko se one koriste kao teorijska polazišta u empirijskom istraživanju rezultati su uvijek problematični, odnosno ideološki obojeni. Naravno, takva istraživanja uglavnom se podstiču za dnevno-političke potrebe. Konkretno, kada se istražuju „antagonističke“ klase ideološki se prikriva mogućnost da se istražuje ono što povezuje klase, a kada se istražuju „neantagonističke“ klase prikriva se ono po čemu su međusobno suprotstavljene klase. Dakle, u oba slučaja ideološki motiv djeluje prikrivajući (ili iskri-
vljavajući) stvarne društvene odnose između klasa, kao i drugih društvenih grupa u okviru klasno-slojne strukture društva.

U takvoj situaciji sociolozi su postavljali različite hipoteze o klasno-slojnoj strukturi postojećeg društva. Polazili su od pretpostavke da je moguć razvoj prema besklasnom komunističkom društvu i u skladu sa takvom pretpostavkom postavljali su hipoteze o klasno-slojnoj strukturi prelaznog perioda. Hipoteze su bile usklađene sa vladajućom ideologijom. Tako je Pečujlić zastupao mišljenje da se prelaz u besklasno društvo odvija kroz dvije faze (prvo se formira birokratski tip društvenog grupisanja na osnovu državne svojine, a zatim se prelazi na društveno-profesionalno grupisanje). Zoran Vidaković govori o postepenom gubljenju elemenata klasne podjele rada a u tom procesu naglašava potrebu suzbijanja stihijskog obnavljanja klasne podjele rada. To „stihijsko“ razrješava djelatnost „subjektivnog“ faktora. Mihajlo Popović polazi od raspodjele društvene, ekonomske i političke moći. Dakle, ovo pitanje rješava se sa gledišta ko i na koji način raspolaže ovom moći. Promjene se dešavaju tako što se od klasno-svojinske dominacije prelazi na slojno-političku dominaciju. Svima je zajedničko da će se kroz razvoj socijalističkog samoupravljanja kretati prema ukidanju svake klasne i slojne dominacije. Govorilo se o izgradnji socijalističkog društva u kome postoje samo slojne a ne i klasne suprotnosti. Dakle sve se svodi na obrazlaganje hipoteze o prelaznom periodu ka besklasnom društvu.

Ideološke predrasude i naučne pretpostavke

U našim društvenim okolnostima ideologija je napravila pravu konfuziju u proučavanju klasno-slojne strukture društva. Polazilo od određenih naučnih pretpostavki, ali je uvijek prijetila opasnost da se naučna pretpostavka zamijeni ideološkom predrasudom. Ukazali smo na primjer da su mnogi naši sociolozi polazili od pretpostavke da je socijalizam prelazni period od kapitalizma ka komunističkom društvu, koje će biti besklasno. Postavlja se pitanje: Da li su ovi sociolozi polazili od ideološke predrasude ili naučne pretpostavke? Iskaz da je socijalizam prelazni period od kapitalizma ka besklasnom komunističkom društvu može biti naučna pretpostavka, a isto tako i ideološka predrasuda. Ako je ideološka predrasuda onda se stvarnost prikazuje doslovno u skladu sa predrasudom, bez obzira kakva je. Unaprijed je „poznato“ da se društvene promjene odvijaju u pravcu iščezavanja društvenih klasa i formiranja slojeva koji nisu klase. Ali, priznaje se postojanje radničke klase. Postojanje ove klase bilo je očigledno. Radnička klasa prikazuje se kao dominantna klasa, ali nije jasno u kom smislu je dominantna. Osim toga, postoji i logički paradoks, jer klasiranje je moguće vršiti samo ako se utvrde razlike između klasa. Kasnije se uvodi kategorija *radnih ljudi*, koja u analitičkom smislu ništa ne znači. Tako je izraz *radni ljudi i građani* predstavljao jednu najobičniju retoričku frazu.

Prema tome, potpuno je opravdano postavljeno pitanje da li se polazilo od naučne pretpostavke ili ideološke dogme. Za odgovorom na pitanje treba tragati tako što će se prvo ispitivati prisustvo ideološke dogme koja je jasno formulisana kao takva. Ova dogma govori o „istorijskoj neminovnosti“ stvaranja društva bez klasa, bez eksploatacije, bez svake socijalne dominacije. Čini nam se da bi mogli postaviti hipotezu da su naši sociolozi stvarali manje ili više razvijene teorijsko-hipotetičke okvire za istraživanje klasno-slojne strukture, sa visokim stepenom opreza s obzirom na snažno prisustvo ideološkog mišljenja. Kao da se razvijala strategija da se u situaciji premoći ideološkog mišljenja promovisalo naučno mišljenje u odjeći ideološkog mišljenja. No, nisu svi u tome bili najbolje spretni.

U svakom slučaju sociološko mišljenje bilo je isprepleteno sa ideološkim mišljenjem. To znači da su sociolozi uvijek u situaciji da rješavaju problem kako naučno misliti pod teretom ideološkog mišljenja. Osim toga, uticaj ideologije odražava se na kvalitet sociološkog naučnog potencijala. Mihailo Popović smatra da „ima dosta osnova da se tvrdi da je polazna pretpostavka marksističkih sociologa o mogućnosti izgradnje socijalističkog društva imala neke činjenične osnove, da nije bila čista ideološka predrasuda. Krupne promene u ekonomskim i političkim odnosima u savremenom kapitalizmu, kao što su nacionalizacija velikih preduzeća i čitavih privrednih grana, usvajanje radničkih zakonodavstava, formiranje tzv. države blagostanja govore dosta uverljivo o tome da je došlo do značajne socijalizacije kapitalističkih

društvenih odnosa. Ako se nije ostvarilo Marksovo predviđanje da će proleterska revolucija izbiti najpre u razvijenijim kapitalističkim zemljama, desile su se krupne *socijalističke modifikacije* kapitalističkih društvenih odnosa, koje pokazuju dovoljno jasno da se socijalističke ideje o društvenoj jednakosti i pravdi nisu samo utopija nego i određena realna mogućnost, realna društvena tendencija, čije ostvarenje zavisi od niza povoljnih uslova i okolnosti u razvoju jedne zemlje. S druge strane, socijalističke revolucije u Rusiji, kasnije u Jugoslaviji, Kini i nekim drugim zemljama ostvarivale su istu tendenciju socijalističke modifikacije društvenih odnosa u tim zemljama, naravno na drugačiji način i bitno drugojačijim metodama, koje su karakteristične za izgradnju i funkcionisanje totalitarnih društvenih sistema.¹¹¹

U direktnom odgovoru na pitanje da li je kod naših sociologa bila riječ o naučnoj pretpostavci ili o ideološkoj predrasudi Popović kaže: „Ako su se marksistički sociolozi služili naučnom analizom postojećih, stvarnih društvenih odnosa i realno mogućih tendencija društvenog razvoja, ako su bili dovoljno kritički u toj analizi i u predviđanju mogućeg razvoja, ako za njih nije bilo presudno to što su vladajući političari i ideolozi tvrdili i što je bilo „zacrtano“ u partijskim dokumentima, u toj mjeri njihove sociološke pretpostavke o transformaciji klasno-slojne strukture socijalističkog društva bile su *naučne* pretpostavke a ne *čista ideološka* predubeđenja.“¹¹²

Naučnik se razlikuje od ideologa po tome što predviđa šta je realno moguće na osnovu tendencija društvenog razvoja, a ideolog bezrezervno vjeruje da se tako mora desiti. Naučnik se služi kritičkim naučnim argumentima, izvodi dokaze za i protiv, a ideolog se ne opterećuje time i jednostavno tvrdi da to treba i mora da se desi pošto odgovara ljudskim idealima. Naravno, ideolog je tada u sukobu sa drugim ideologom koji ima drugačije ideale, a najčešće su oba ideologa u sukobu sa naučnikom. U nekom čistom obliku naučnici među sobom ne mogu biti u sukobu, oni mogu samo iznositi različite argumente, načine naučnog mišljenja i slično. Međutim, kada se pojavi kombinovanje naučnog i ideološkog mišljenja sukobi su neminovni.

Naravno, nije moguće bez prethodnog istraživanja utvrditi koliko je kod naših sociologa bila prisutna naučna svijest, a koliko ideološka. To bi trebalo da bude predmet posebnih istraživanja. Ali, mogu se identifikovati neki tipični primjeri uticaja ideologije, kada je riječ o istraživanju klasno-slojne strukture društva. Takav primjer prikazaćemo kod Zorana Vidakovića. On polazi od tvrdnje da je postojala dvostruka priroda „državnog socijalizma“. Potom kombinuje svoje naučne stavove sa stavovima vladajuće ideologije. Pri tome je ideološki stav, formalno gledano, na prvom mjestu. Naučni stav koji slijedi suštinski negira kako prethodni ideološki stav, tako i polazište da je riječ o dvostrukoj prirodi „državnog socijalizma“. Naime, Vidaković kaže da je „na

¹¹¹ Isto, str. 74-75.

¹¹² Isto, str. 75.

jednoj strani revolucionarna koncentracija društvene moći u cilju zadovoljavanja neposrednih interesa radnih masa i ubrzanog stvaranja materijalnog i socijalnog temelja razvijenog socijalizma...“. Zatim, u istoj rečenici, nastavlja da je „na drugoj strani formiranje društveno-ekonomskih odnosa analognih kapitalu i najamnom radu, što prate i odgovarajuće tendencije u društvenom raslojavanju i grupisanju, u političkim i idejnim procesima.“¹¹³ Prvi stav je očigledno ideološki. Ideološko je i polazište da postoji dvostruka priroda ekonomskog i političkog uređenja. Takav stav može poslužiti samo kao ideološki instrument za opravdavanje postojećeg stanja, sa prepravkama koje ne mijenjaju njegovu suštinu. Međutim, ovdje je evidentan i naučni doprinos jer je u toj dvostrukoj prirodi prisutna jedna strana koja se odnosi na kritički prikaz stvarnosti.

Izloženi stavovi su metodološko polazište za dalju analizu. Iz prethodnih premisa slijedio je zaključak da dvostruka priroda ekonomskog i političkog uređenja uslovljava „i dvojaki karakter svih društvenih institucija i političkih organizacija, duboko protivrječan položaj svih društvenih grupa i divergentne tendencije u svim društvenim procesima i odnosima.“¹¹⁴ Tako kada govori o klasno-slojnoj strukturi uvijek postoje dvije strane. Na primjer, za radničku klasu, sa jedne strane, kaže se: „društvena grupa prema čijem razvoju i napretku je usmerena revolucionarna vlast naglo se povećava i u toku industrijalizacije postaje stvaralac pretežnog dijela društvenog proizvoda; potvrđuje se kao glavna socijalna osnova revolucionarne vlasti, od čije opšte političke podrške zavisi opstanak privrednog i političkog sistema; zaštita neposrednih interesa radništva čini trajne i neotklonjive funkcije u političkoj strukturi koncentrisane društvene moći...“. Sa druge strane, odnosno sa stanovišta „antagonističkih elemenata“ u istoj društvenoj strukturi, za radničku klasu kaže se da „u odnosu prema državnom svojinskom monopolu i njegovim funkcijama preobraženog kapitala dobija obeležja najamnog radništva; podvrgnuta dominaciji u odnosima proizvodnje, u latentnom ili otvorenom sukobu sa funkcionerima svojinskog monopola; lišena moći u ekonomskoj strukturi, i zato potiskivana i u političkoj sferi, udaljavana od neposrednog vršenja vlasti i upućena da svoje interese ostvaruje posredstvom osamostaljene političke hijerarhije; izložena tendenciji političke i ideološke hegemonije od strane posrednika koji direktno vrše ekonomsku i političku vlast.“¹¹⁵

Ova šema primjenjuje se i na ostale dijelove društvene strukture. Radi boljeg razumijevanja navodimo u cjelosti tekst koji se odnosi na društveni sloj upravljača.

„Sloj upravljača, profesionalnih političkih i privrednih funkcionera: na

¹¹³ Vidaković, Z., *Korak nazad dva koraka napred*, Komunist, Beograd, 1971, str. 19.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Isto, str. 20.

jednoj strani – deo društva preko kojeg se u datoj istorijskoj situaciji ostvaruju neposredni interesi i revolucionarni ciljevi radništva; političko i idejno vodstvo, privredno i stručno rukovodstvo bez kojega radnička klasa ne može obezbediti nadmoć u društvu niti stvoriti pretpostavke za svoje potpuno oslobođanje; povereništvo sve razvijenije radničke klase, društveni položaj i moć koji zavise od opšte političke podrške radništva; bez trajno i pouzdano politički i pravno utvrđenih i ideološki opravdanih društveno-ekonomskih osnova vlastite društvene moći (privatne svojine); upućeno da svoj mandat neprestano potvrđuje ostvarivanjem interesa radničke klase i radnih masa; a na drugoj strani – izvršilac funkcija državnog svojinskog monopola, pridržalac ekonomske i političke moći otuđivane od rada i suprotstavljene radništvu; teži da društveni položaj i moć u objektivno mogućim granicama što potpunije osamostali i reprodukuje mimo kontrole radnih masa; formira specifične interese, naročito političko ponašanje i posebnu ideologiju s delimičnim osloncem na odgovarajuće atribute radničke klase ali i sastojcima koji odstupaju od tih atributa; sa svim posebnim grupnim obeležjima interpolira se u proces ostvarivanja interesa radničke klase i modifikuje načine a može da skrene i pravac ostvarivanja tih interesa; teži da učvrsti političku i ideološku hegemoniju nad radničkom klasom, jer je to uslov za djelotvorno vršenje njegove duboke rascepljene društvene uloge, a i za trajnije reprodukovanje njegovog posebnog društvenog položaja.¹¹⁶

Umjesto zaključka

Iz navedenih primjera može se pretpostaviti da je postojao jak ideološki uticaj na sociologe i opasnost od represije, pa se svjesno kombinovalo ideološko i naučno mišljenje, da bi se osigurao ostanak u naučnim krugovima i naučni rad. U prvom periodu poslije Drugog svjetskog rata bile su najnepovoljnije ideološke prilike za razvoj sociološke misli, tako da se ona nije ni razvijala. U tom periodu sociologija je ideološki odbacivana kao „buržoaska nauka“. Kada su popustile ideološke steg razvoja sociologije započeo je sa problemom nedostatka naučnog kadra. Tada su postojali uslovi da se na samom startu u sociološki kadar infiltriraju kadrovi nepodobni za sociološko mišljenje, ali vrlo podobni za ideološko mišljenje. Kasnije se pokazalo da ovaj problem nije lako iskorijeniti.

Dakle, kada je riječ o sociologiji treba imati u vidu da je njen naučni potencijal opterećen kadrovima koji nisu u stanju da prave razliku između naučnih i ideoloških stavova. Zato često dolazi do sukoba među sociolozima. Na primjer, kod nas su poznati ideološki sukobi koji su krenuli od 1968.

¹¹⁶ Isto, str. 20-21.

godine. Ovi sukobi dostigli su takve razmjere da je pomjeren fokus sa naučnog rada na periferna politička pitanja. Međutim, bez temeljnog razumijevanja društvenih pojava i procesa u savremenom društvu nije moguć razvoj.

Danas je sociologija takođe u nezavidnom položaju. Opterećena je neoliberalnom ideologijom koja društvo ne vidi kao poseban entitet. Sociolozi su potisnuti u drugi plan da bi se ideologija onih koji imaju trenutnu društvenu moć mogla realizovati. Posljedica je jačanje procesa atomizacije sociologije, koji znači razvijanje sociologije bez društva.

Literatura

1. Arendt, H., *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996.
2. Van Dijk, T. A., *Ideologija. Multidisciplinarni pristup*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
3. Vidaković, Z., *Korak nazad dva koraka napred*, Komunist, Beograd, 1971.
4. Đurić, M., *Mit, nauka, ideologija*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1989.
5. Kalanj, R. *Ideje i djelovanje. Ogledi o kulturnim promjenama i razvoju*, Hrvatsko sociološko društvo/Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 2000.
6. Kalanj, R., *Globalizacija i postmodernost*, Politička kultura, Zagreb, 2004.
7. Kalanj, R., *Sociologija i ideologija*, Socijalna ekologija, Zagreb, 2009., No. 3-4.
8. Lenjin, V. I. U., *Izabrana djela*, tom I, knjiga druga, Kultura, Beograd, 1948.
9. Milić, V., *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1966.
10. Poper, K. R., *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Tom 1: Čar Platona, BIGZ, Beograd, 1993.
11. Popović, M., *Problemi društvene strukture*, Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd, 1974.
12. Popović, M., *Teorija i empirija. Sociološko istraživanje klasa i slojeva*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1994.
13. Ristić, L., *Metodološki tehnicizam Karla Popera*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka, 2004.
14. Ristić, L., *Savremeno društvo i globalizam*, Zbornik radova, „Nauka i savremeni društveni procesi“, knjiga 8, tom II, Filozofski fakultet, Banja Luka (2008), 9-23.

15. Schwarzmantel, J., *The Age of Ideology. Political ideologies from the American revolution to post-modern times*, Macmillan Press Ltd. London, 1998.
16. Shils, E., Ideology. *International Encyclopedia of the Social Social Science*, The Macmillan Company and the Free Press, New York, 1968.
17. Todorović, A., *Neki problemi sociologije saznanja*, Stručno udruženje studenata Univerziteta u Nišu, Niš, 1979.
18. Feuer, L. S., *Ideology and the Ideologists*, Basil Blackwell, Oxford, 1975.
19. Habermas, J., *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd, 1975.

Prof. dr Gabriele Klein¹¹⁷

Odsjek za Kineziologiju
Univerzitet u Hamburgu

UDC 316.7:796.332

GLOBALIZACIJA, LOKALIZACIJA, (RE)NACIONALIZACIJA

(Fudbal kao lokalni događaj, globalizovana roba i svijet slika)

Abstract: *This article focuses on football as a movable cultural practice, which develops and expands the field of tension between globalization, localization and (re)nationalization, from which it derives its dynamism and. This text will be considered strongholds of this field of tension.*

Key words: *football, globalization, localization, (re)nationalization.*

Apstrakt: *Ovaj tekst fokusira se na fudbal kao pokretnu kulturnu praksu, koja se razvija i širi u polju napetosti između globalizacije, lokalizacije i (re)nacionalizacije, iz čega i proizlazi njena dinamičnost. U ovom tekstu biće razmatrana uporišta ovog polja napetosti.*

Кључне ријечи: *fudbal, globalizacija, lokalizacija, (re)nacionalizacija.*

„Sloganu *Misli globalno, djeluj lokalno* možemo dodati slogan *Misli lokalno, djeluj globalno.*“¹¹⁸

¹¹⁷ Profesor sociologije i psihologije pokreta, plesa i sporta na odsjeku za Kineziologiju, Univerziteta u Hamburgu. Osnivač i rukovodilac odsjeka *Performance Studies* Univerziteta u Hamburgu.

¹¹⁸ Kellner, D. *Globalization and the Postmodern Turn*, in: Roland Axtmann (Hg.), *Globalization and Europe. Theoretical and Empirical Investigations*, London, Washington: Pinter 1998, S. 37.

Uvod

Ova često citirana rečenica potiče od američkog sociologa kulture Dagleasa Kelnera. Međutim ona bi mogla biti takođe Uli Hensova¹¹⁹ koji je u prošlim decenijama kao menadžer kluba, dao znatan doprinos tome da se Bajern Minhen danas kreće u tzv. polju napetosti između globalnog i lokalnog. Zbog toga se morala politika jednog u međuvremenu, svjetski dijeljujućeg brenda, više puta modifikovati: Klub, koji je bio lokalno – u ovom slučaju specifično za dio grada – rangiran i vrijedio za jedan gradski etabliran klub u Minhenu, pretvorio se u nacionalno uspješno preduzeće, koga je lokalni kolorit uzdigao do nivoa brenda, da bi se pretvorio u širom svijeta, ekonomski i politički poznatog *plejera*, koji se pojavljuje na sceni kao različit od drugih svjetski aktivnih preduzeća, a istovremeno i kao prepoznatljiv džoker lokalnog prostora.

Ovaj tekst fokusira se na fudbal kao pokretnu kulturnu praksu, koja se razvija i širi u polju napetosti između globalizacije, lokalizacije i (re)nacionalizacije, iz čega i proizlazi njena dinamičnost. U ovom tekstu biće razmatrana uporišta ovog polja napetosti. Oni se mogu predstaviti na sljedeći način: Fudbal se može opisati kao jedna hibridna kulturna praksa, koja se u naletu globalizacije bez migracije, tj. bez globalnih seoba svojih aktera, fudbalera i fanova, više ne može zamisliti. Globalizacija se povezuje sa postkolonijalnim strategijama fudbalske politike. Drugo, fudbal se može označiti kao jedna komercijalizovana kulturna praksa: Fudbal kao događaj, kao izvedba na jednoj strani i kao doživljaj posmatrača na drugoj strani, može biti shvaćen samo u kontekstu a nikako nasuprot komercijalizaciji, globalizaciji i medijalizaciji. Drugim riječima: Za razliku od tvrdnje Ginter Gebojera¹²⁰, iz ove perspektive igra nije primjetna bez dodavanja ekonomskih, političkih, socijalnih i simboličkih vrijednosti, značenja i kontekstualizacije, kao što se ni doživljaj gledaoca na stadionu ne može izvoditi mimo medijskih prezentacija.

I upravo ta preplitanja razlikuju fudbal ne samo od drugih kulturnih polja, bilo da je to visoka kultura, masovna kultura ili popularna kultura, nego i od drugih manje popularnih sportskih praksi, kao što je na primjer streljaštvo. Kao treće, fudbal se može opisati kao jedno kulturno dobro (roba), koje postaje nešto što stvara dodatnu vrijedost, time što se ovdje popularna kultura, ekonomski interesi, medijska prisutnost i sportsko takmičenje povezuju na jedan poseban i originalan način. Kao četvrto, fudbal proizvodi jedan globalno cirkulišući svijet slika, koji je postao referentni okvir lokalnog događaja. Fudbal je globalizovani medijski događaj. Danas se entuzijazam za fudbal hrani time što je on kulturna praksa, koja nije samo lokalno prisutna u svim zemljama svijeta, već čiji veliki događaji stvaraju jedan broj imaginarnih globalnih navijačkih timova (timova obožavaca).

¹¹⁹ Ovdje se misli na fudbalski klub Bajern iz Minhena i njegovog menadžera Uli Henesa, nekada poznatog fudbalera i reprezentativca Nemačke (prim. prev.)

¹²⁰ Gebauer, G., *Poetik des Fussballs*, Frankfurt/Main, N.Y., Campus, 2006 (*Gebauer, G. Poetika Fudbala*).

“Glokalne” navijačke kulture

Pikati loptu u srcu “rurskog lonca” kod Etus Wanne, driblati na brazilskim plažama, šutirati u Keniji – fudbal se proširio cijelim svijetom i svuda u svijetu odomaćio. Fudbal je globalizovana kultura, u smislu da on gotovo bez imalo muke prelazi regionalne i nacionalne granice i po svemu sudeći je malo vezan za specifična mjesta, bez obzira što fudbalski klub ima svoju pozadinu nastanka u gradovima i gradskim četvrtima i naposljetku je jedan bitan sastavni dio urbane kulture. Prema tome kao nijedan drugi sport, globalni sport fudbal, provocira nastajanje različitih lokalnih kultura, koje se ponovo i zajedno razvijaju sa specifičnim urbanim područjima. Tako, na primjer, nije samo igračka kultura tima iz Bremena drugačija kultura od iste u Bajernu, već i trenutne navijačke kulture (fan-kulture) iz jednog grada nose jasne lokalne i za klub specifične tragove. Uzmimo, kao primjer, razliku između fanova St. Paulia i hamburških fanova HSV (Hamburg Sport Verein)¹²¹, kao i na fanove Borsije iz Dortmundu i Šalke 04.

Globalizacija fudbala ne utiče na rastakanje lokalnog nego prije na stvaranje lokalne razlike i potvrđivanje s tim jedne teze, koja u teoriji globalizacije između ostalog ima opšte mjesto. Medijska i sportska industrija promovira cirkulaciju lokalnih proizvoda (npr. proizvoda za fanove, fan-artikala), slika i simbola i time utiče na aktualizaciju i jačanje (učvršćenje) lokalnog klubskog identiteta, čiji članovi i fanovi, zahvaljujući postojećim udruženjima fanova širom svijeta, ne moraju obavezno da žive u mjestu iz kojeg je omiljeni klub da bi se sa klubom identifikovali. To je taj odnos napetosti globalizacije i lokalizacije, u kome se fudbal, tako uspješno i stabilno, mogao razviti.

Mnoge lokalne fudbalske kulture takođe potvrđuju da bi se radilo o jednodimenzionalnoj perspektivi ako bi smo kulturnu globalizaciju posmatrali hegemonističko-teoretski, iz perspektive lokalnog (raz)riješavanja kulturnih praksi i njihove realizacije kroz globalno ekspanzivnu sportsku industriju. Kako bi opisao prijeko potrebne međusobne interakcije između globalnog i lokalnog, Ronald Robertson je uveo pojam “Glokalizacija”¹²². Kultura lokalnog je zavisna od globalnog, kao što i obrnuto lokalna kulturna praksa ima uticaj na to kako će se sadržajno oblikovati globalizacija¹²³. Ovo je iz ekonomske perspektive veoma razborito: timovi moraju igrati u međunarodnim

¹²¹ Riječ je o dva fudbalska kluba iz Hamburga koji se trenutno takmiče u Bundes ligi, najačoj ligi u Nemačkoj (prim. prev.)

¹²² Robertson, R., *Glokalisierung. Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit*, u: Beck U. (Hg.) *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt/Main, Suhrkamp 1998, str. 192-220. (Robertson, R. *Glokalizacija, Homogenitet i Heterogenitet u prostoru i vremenu* u knjizi *Perspektive svjetskog društva*, urednik Bek, U.)

¹²³ Kellner, D., *Globalization and the Postmodern Turn*, London, Washington: Pinter 1998, str. 23-42. (Kellner, D., *Glokalizacija i postmoderni preokret*).

takmičenjima, jer ih tamo čeka veliki biznis. U isto vrijeme iz ekonomskih razloga je neophodno prezentovanje lokalnog kolorita kako bi se brend (npr. FC Bajern) na odgovarajući način prikladno plasirao na globalnom tržištu. No veza između globalizacije i lokalizacije je takođe, iz kulturno teorijske perspektive, odlučujuća: prema tezi globalizacije, lokalna mjesta su zaista sastavni dio globalne logike proizvodnje proizvoda kakv je “fudbal”. Lokalne fudbalske aktivnosti ne prate u potpunosti logiku proizvoda, jer se prijem i prihvatanje fudbala, dakle fudbal kao događaj, odvijaju u skladu sa odgovarajućim svjetskim okvirima i životnim stilovima fudbalskih navijača. Iz ove perspektive je sasvim objašnjivo, da se fudbal u Evropi i Južnoj Americi smatra kao muški sport, dok u Severnoj Americi važi za ženski sport. Tamo se prije američki fudbal, košarka ili bejzbol percipiraju kao muški sportovi.

Način djelovanja današnje globalne fudbalske industrije opovrgava pretpostavku, koja proizilazi iz Horkhajmerovih i Adornovih teza o kulturnoj industriji, prema kojima je jedino obilježje globalizovane kulturne industrije, težnja da se proizvede homogenost, unaprijedi standardizacija i time lokalne kulturne tradicije (u našem slučaju fudbal) potisnu u korist jedne profitno orjentisane robne kulture. Fudbal ilustruje više tu tezu koja izražava da se kulturne prakse pod uslovima globalizacije u međuprostoru globalnog i lokalnog konstruišu: Fudbal se razvija na određenim mjestima i kulturnim prostorima, odatle globalno širi, te u različitim krajevima svijeta usvaja prihvata. Na tim mjestima se iznova obrazuju lokalnih stilovi (npr. brazilska vještina dribljanja ili bremenski ofanzivni fudbal), koji djeluju na globalni (svjetski) fudbal, odnosno na njegove tehnike, taktike i forme treninga.

Lokalne kulture su danas ujedno pretpostavke, instrument i rezultat globalne fudbalske industrije. Kao takve one ostaju uvijek pomalo suprotstavljene globalizovanoj robnoj proizvodnji i cirkulaciji fudbala. U ovom polju napetosti primanja lokalne fudbalske kulture kroz globalnu politiku i održavanje razlike između obe, leži ambivalencija globalizovane fudbalske industrije. Bilo da se radi o Hamburgu, Berlinu, Štutgartu ili Šalkeu, lokalne fudbalske kulture sastoje se, takođe i u Njemačkoj, prije svega od onih njenih fanova (navijača) koji pokazuju jak lokalni identitet. Lokalne navijačke kulture postavljaju se kao na pozornici, kao grupe koje žele da se pokažu, prije svega, u teatralnom prostoru stadiona. Fudbal nudi mogućnost identifikacije sa globalno rasprostranjenom kulturom, a da se ne mora distancirati od već sazrele lokalne kulturne prakse.

Fudbal kao hibridna kultura

Globalizacija fudbala sljedi u potpunosti model kulturne globalizacije, u suštini odvija se prvenstveno preko medija. Globalno rasprostranjene medijske

mreže vode brigu da se fudbalski protogonisti i igrački stilovi dalje šire po cijelom svijetu. Stare medijske industrije (film i televizija) i nove medijske industrije (digitalni vizuelni mediji) djeluju pri tome, posebno u Evropi i bivšim kolonijalnim zemljama, kao agenti globalno djelujuće i utemeljene fudbalske industrije. Globalizacija fudbala može se prema tome shvatiti kao pozapadnjačenje ili europeizacija drugih kultura, kao postkolonijalna strategija kojom se širom svijeta prenose zapadne vrijednosti i norme, vizije tijela, prostorni poredak i pravila kretanja. Postkolonijalni karakter fudbala pokazuje se, ne samo kroz politiku fife (FIFA), nego i na nov način u tome što oligarsi, globalni akteri svjetskih kompanija, kupuju fudbalske klubove i počinju kontrolisati međunarodno fudbalsko tržište.

No nasuprot postkolonijalnim strategijama osvajanja svjetskog fudbala kroz Evropu, upravo fudbal u latinoameričkim državama potvrđuje da je globalizacija fudbala uvijek povezana sa kulturološkim hibridnim tvorevinama i da je upravo ona ta koja je enormalno povećala produktivnost fudbala: Tako je fudbal u Latinskoj Americi došao pod udar kreolske kulture, odnosno evropski uticaji su se ovdje pomiješali sa praksom igre s loptom koja karakteriše crnačku kulturu.

Ovaj odnos između postkolonijalog osvajanja i hibridne tvorevine postaje upravo važan onda, kada se tematizuju kulturne razlike u fudbalu, kao što su npr. njemački način igranja nasuprot brazilskom načinu igranja ili nedisciplinovano ponašanje na primjeru ne-evropskih igrača kao što su Ailton i Marcelino. Fudbalske kulture su u svojim mnogobrojnim aspektima, jedan veoma ilustrativan primjer za hibridne kulture: fudbal pokazuje, da je besmisleno govoriti o sportu ili sportskoj kulturi kao jednoj jedinstvenoj tvorevini, i time govoriti jednini. Fudbal je, kao sportske kulture i fizičke kulture u cjelini, nešto o čemu se ne može govoriti u jednini već u množini, on nije homogen, već heterogen. Kako se onda, imajući u vidu ove hibridne kulture fudbala, stvaraju nacionalni identiteti u polju napetosti između globalizacije i lokalizacije?

Proizvodnja nacionanog identiteta

Središnja teza teorije globalizacije je ta da je globalizacija praćena ponovnim otkrivanjem i novim pronalaženjem lokalnih, regionalnih i nacionalnih kultura¹²⁴. Ova tendencija vodi natrag ka strahu od uništenja lokalnog kroz globalno svjetsko tržište, kroz rastuće masovne medije i kulturne

¹²⁴ Smith, D. A., *Towards a Global Culture?*, u: Mike Featherstone (urednik), *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*, London, Newbury Park, New Delhi: Sage 1990, str. 171-191; Featherstone, M., *Global and Local Cultures*, u *Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identity*, London, Thousand Oaks, New Dehli: Sage 1995, S. 86101. (Smit D., *Ka globalnoj kulturi*).

industrije. Osim toga rekonstrukcija lokalnog počiva takođe na momentima koji učvršćuju identitet. U lokalnom dolazi do izražaja potreba za domovinom i želja za sažimanjem kulturne kompleksnosti, i odavde proizilaze fundamentalistički i moderni kritički pokreti.

Nacija je jedna lokalna figura, utemeljena na identitetu. Kao političko, socijalno i ekonomsko jedinstvo, ona je doduše za vrijeme globalne konvergencije izgubila na značenju, ali je kao okvir tumačenja i na identitetu utemeljena kategorija postala značajnija. Autori kao Benedikt Anderson, Stjuart Hol ili Majkl Federston opisuju naciju kao jednu „imaginarnu zajednicu“¹²⁵. Za razliku od predstave etničke zajednice, pojam nacije nije samo teritorijalno utemeljen, već je, kao svjestan proces, proizveden i od strane medija. Benedikt Anderson skreće pažnju na to, da je nezamislivo postojanje i formiranje nacionalne svijesti bez medija. Takođe, za fudbal kao popularnu kulturu važi sljedeće: njegovo širenje, koje se prije svega odvijalo u modernim gradovima, nije bilo zamislivo početkom 20-tog vijeka bez postojanja štampanih medija kao što su novine, časopisi, plakati; radio i televizija omogućili su odvajanje događaja zvanog fudbal od lokalnog i time obrazovanje tih imaginarnih zajednica, nezavisnih od lokalnog mjesta. Za to vrijeme stupa na scenu svetsko tržište sa komercijalizacijom i privatizacijom televizije – u Njemačkoj početkom 80-tih godina. Iz te perspektive fudbal može biti viđen kao pouzdano sredstvo, ne samo da bi se lokalni identitet premašilo, već da bi se nacionalni identitet nanovo osiguralno. Ove dvije perspektive često dopijevaju u konflikt: u Bajernu iz Minhena ne igraju više bavarci, u srcu rurske oblasti nema više rurske djece, u engleskoj Premijer ligi nema Engleza, dok s druge strane nacionalni timovi evropskih zemalja trpe nedostatak fudbalskog podmlatka, jer nacionalne lige radije kupuju igrače vanevropskih zemalja, nego što vode nacionalnu politiku podmlatka. Fudbal je, kao što se ovdje pokazuje, ujedno pojačao eroziju regionalnog identiteta usmeriši ga ka različitim, hibridnim kulturama, ali time je doprinio i revitalizaciji nacionalnog.

Takođe i u fudbalu se nacionalno prije svega stvara preko medija kao imaginarna figura. Stjuart Hol pominje različite medijske forme i scenarija stvaranja nacionalnog. Tome doprinose u medijima i u svakodnevi iznesene nacionalne priče, koje upućuju na porijeklo, na kontinuitet i tradiciju, na mit postanka i ujedno na bezvremenost¹²⁶. Kako nacionalno opisuje fiktivnu figuru etniciteta, pod kojom su izjednačene različite etničke grupe, ono se mora, kao jedna „specifična forma ideologije“¹²⁷, uvijek ponovo proizvoditi, produbljivati

¹²⁵ Anderson, B., *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*, Frankfurt/Main, New York: Campus 1996. (vidi prevod na srpski: Anderson, B., *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.)

¹²⁶ Hall, S., *Kulturelle Identität und Globalisierung*, u: Karl H. Horning /Rainer Winter (urednici), *Widerspenstige Kulturen. Cultural Studies als Herausforderung*, Frankfurt/Main: 1999, str. 393-441, hier str. 419. (Hol, S. *Kulturni identitet i globalizacija*).

¹²⁷ Balibar, E., *Die Nation-Form. Geschichte und Ideologie*, u: *Rasse Klasse Nation: Ambivalente Identitäten*, Hamburg, Berlin: Argument 1992, str. 107-130. (Balibar, E., *Forma Nacije: istorija i ideologija*).

i u njega vjerovati. Sljedeći ove Holove teze, moglo bi se reći: ponovnu aktualizaciju nacionalne ideologije ubrzava diskurs o fudbalu, prema kome se nacionalna ideologija s jedne strane nadograđuje na izvorne mitove ("čudo iz Berna"), a s druge strane proizvodi nove nacionalne identitete, preko konstrukcije nacionalnih tipova igrača, tipova trenera i sistema igre, koji se razlikuju od „orginalnala“.

Radi se o performansu medija, koji svoje dejstvo pokazuje kako kod medijske proizvodnje fudbala kao nacionalnog dobra, tako i kod njegovog prihvatanja od strane navijača. Prije svega fudbalska izvještavanja izazivaju imaginaciju nacionalne fudbalske kulture, koja osim toga, još služi i kao socijalna metafora koja djeluje na jačanje identiteta: „Mi smo prvaci svijeta“. Ovom rečenicom se stvara veza ka imaginaciji njemačke nacije.

Imaginacija nacionalnog fudbala promovira evropeizaciju na jednoj strani i multikulturalnost na drugoj strani, pri čemu politika identiteta stvara kod nas sliku jedinstva i jednodimenzionalnosti, a da u svakodnevici preovlađuju višedimenzionalnost i hibridnost. Nije ni čudo što se ni fudbaleri sami ne mogu prepoznati pod odrednicom „njemački fudbal“, već i oni osjećaju, prije svega, razlike koje postoje među pojedinačnim individualnim stilovima, specifičnim sistemima igre, metodama treninga i klubskim kulturama. Preduzetnički pokret nacionalne proizvodnje identiteta u fudbalu i preko fudbala izgleda kao pokušaj da se simbolički (re)etablira nacionalna autonomija. Prema tome govor o njemačkom fudbalu stvara razliku i distinkciju – primjer nacionalnih igrača sa hibridnim kulturološkim porijeklom kao npr. Gerald Asamoah. Iz ove perspektive, medijska konstrukcija zvana „njemački fudbal“ čini se jednim kulturološkim primjerom (re)nacionalizacije: to ima, prije svega, funkciju da ponovno etablira kategoriju nacionalnog u vremenima globalizacije.

Fudbal kao svijet u slikama

Svjetska prvenstva u fudbalu, ali takođe i olimpijade, ili ratovi, teroristički napadi, padovi aviona i valovi katastrofa su događaji, kod kojih globalno i lokalno, virtuelnost i realnost podrazumijevaju jednu osobitu vezu. Realna zbivanja na pojedinačnim mjestima su ujedno globalni medijski događaji i tek slike medija čine realan događaj vjerodostojnim. Vjera u autentičnost slika (snimaka) je potvrda za egzistenciju realnog.

Kao slika sve je moguće: Džordž Best kao „fudbalski Bitls“, Mehmet Šol kao DJ (di-džej), Dejvid Bekam kao pop zvijezda i sam Oliver Kan kao Titan¹²⁸. Vizuelne skice utiču na životne svijetove fudbalskih navijača gotovo svuda na svijetu. Arjun Apaduraj naglašava snagu slika koje mijenjaju svijet.

¹²⁸ Bivši golman minhenskog Bajerna i reprezentacije njemačke Oliver Kan nosi nadimak Titan (prim. prev.)

Ova snaga leži u proizvodnji životnih skica: globalno cirkulišuća slika fudbalske zvijezde, slika glamura, koja danas okružuje topfudbalera, imaju karakter prototipa (uzora), upravo pošto je fudbalska zvijezda već uveliko postala medijska zvijezda i u toj promjeni ne obožava se i ne cijeni samo, i takođe ne primarno, njegova vještina i sposobnost, već se postavlja na scenu njegov životni stil i on se komercijalizuje. Za fudbalske zvijezde vrijedi isto ono što Apaduraj smatra da uopšteno vrijedi za medije: „Mediji igraju ne tako mnogo ulogu kao direktni rezervoar novih slika i scenarija za životne mogućnosti, već više imaju ulogu moćne instance koja oblikuje društvene kodove, koja takođe djeluje na te kodove kroz druge načine proizvodeći društvene kontakte u svijetu velikih gradova“¹²⁹.

Najvažnji vizuelni medij fudbala je televizija. Ona je središnja instanca posredništva između globalnog i lokalnog¹³⁰. Bilo bi historijski pogrešno, slikovitost fudbala iznijeti kao novu vrstu razvoja. Kao globalna kultura, fudbal je uvijek zahtijevao slike (snimke). Već je svjetsko prvenstvo 1954., dakle još u tamošnje doba, proširilo fudbal preko slika, kada je televizor, bar u Njemačkoj, upravo osvojio svoje stalno mjesto između tradicionalnih asimetričnih stolova, klubskih fotelja i gumiranih palmi u dnevnoj sobi. Ovdje započinje, ilustrativno posredovanje fudbalskih kulturoloških stilova i tu nastaje imanentno normativno sagledavanje toga, šta fudbal znači kao prototip životnog stila i šta definiše fudbalske zvijezde kao ideole.

Nije slučajno što su se sa pojavom slikovitog prikazivanja fudbala pojavile i prve istaknute medijske žrtve fudbala. Sa prvenstvom 1954. utemeljio se mit o fudbalu kao rizičnom načinu života koji prevazilazi ranije granice: alkohol i konzumiranje droga od strane uglednih fudbalera važe ubuduće kao dokaz teze da ona slava, stečena u fudbalu kroz medije, takođe zahtijeva vizuelno prikazivanje života i otežava život mimo i nakon fudbala. U tom smislu se neke fudbalske zvijezde ubrajaju u grupu filmskih zvijezda i pop zvijezda.

Slike ne prezentuju realan životni svijet fudbalera, već predstavljaju njegov životni svijet kao „poze“. Na primjer za vrijeme prvenstva 1954. film je važio još kao medij fikcije, a televizija kao medij realnog, dok je danas fiktivni sadržaj televizije neosporiv. Televizijski kadrovi, kao uobičajene rasprostranjene medijske teoretske teze, ne oslikavaju realne događaje. Oni stvaraju realnost, time što tu realnost postavljaju na scenu, stvaraju i potvrđuju. Takođe u kadrovima fudbala se ne fiksiraju i preslikavaju samo realni lokalni događaji, već se takođe lokalno proizvodi kao slika, fudbal kao „Real-Life“ (realni život). Javno gledanje je jedan ilustrativan primjer za ta medijska

¹²⁹ Appadurai, A., *Globale etnische Raume*, u: Ulrich Beck (urednik), *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt/Main: Suhrkamp 1998, str. 11-40, hier str. 21. (Apaduraj, A., *Globalni etnički prostori*).

¹³⁰ Barker, C., *Global Television. An Introduction*, Oxford, Malden: Blackwell 1997, str. 209; Barker, Ch.: *Television, Globalization and Cultural Identities*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press 1999. (Barker, K., *Globalna televizija. Uvod i Televizija, globalizacija i kulturni identiteti*).

izvođenja, kod kojih se diskurzivna diferencijacija „medijske stvarnosti“ i „stvarne stvarnosti“¹³¹ sami ubacuju u sliku. To što važi za realno, u slici je samo traženje i ne postoji u suprostavljanju sa slikom. Ovo se npr. pokazuje kod odluka sudija, koje se od strane gledalaca na stadionu i onih pred TV-prijemnicima u reprizi na ekranu različito primaju, pri čemu i igra kao „izvođenje uživo“, kao događaj u jednom trenutku ne poznaje ponavljanje. Ili takođe, pokazuje se i to da se fudbal na platnima prenosi u jedan prostor, koji simulira stadion, kao što je to slučaj bio kod „ponovne izgradnje“ olimpijskog stadiona pred zgradom parlamenta u Berlinu povodom svjetskog prvenstva 2006. Žan Bodrijar bi ovo označio kao „Simulakrum“ koji se potvrđuje ovim zbivanjem i prije svega doživljajem prisutnosti gledalaca, koji se osjećaju kao da su prisutni na utakmici čiji prenos prate uživo. Tako se npr. pjesme, borbeni poklici i navijački talasi sa stadiona u simulaciji produžuju na posmatrače koji prate utakmicu pred zidom palamenta u Berlinu.

Slike se pojavljuju kao potvrda realne egzistencije fudbalskog događaja, kojeg one prikazuju. Ali sa medijalizacijom socijalnog je počeo jedan proces, koji transformiše odnos između slike i realnosti. Tek ono šta u vizuelnim medijima izvedeno, važi kao postojeće i vjerodostojno. Slike čine realnost, one su performativne.

Imaginarne zajednice

Tezu performativnosti vizuelnih medija zastupaju još 80-tih godina Daniel Dajan i Eliu Kac, kada tvrde, da televizija ne predstavlja ili oslikava realne događaje, već ih proizvodi preko određenih praksi postavljanja na scenu. Televizija ne izvještava o događajima, nego im najprije pripomaže postojanje¹³². Dajan i Kac opisuju tele-viziju (daleko viđenje) jedne svečanosti, kao npr. svečanosti crkvenog vjenčanja kraljevskog para ili javne ceremonije vjenčanja, kao „diasporičnu ceremoniju“¹³³. Učešće na ritualu ne zahtjeva više tjelesno prisustvo na središnjem mjestu. Učesnici rituala stvaraju jednu imaginarnu (preko medija televizor), virtuelno povezanu zajednicu. David Morli¹³⁴ je tezu performativne proizvodnje zajedništva kod neuobičajenih medijskih događaja prenio na svakodnevnu konzumaciju televizije. Prema

¹³¹ Keppler, A., *Wirklicher als die Wirklichkeit? Das neue Realitätsprinzip der Frensehunterhaltung*, Frankfurt Main, Fischer, 1994. (Keppler, A., *Stvarnije od stvarnosti? Novi princip realnosti televizijske zabave*).

¹³² Dayan, D.,/Katz, E., *Performing Media Events*, u: Curran/Smith/Wingate (urednici), *Impacts and Influences. Essays on Media Power in the Twentieth Century*, London, New York: Methuen 1987, str. 174-197. (Dajan/Kac *Izvodeći Medijske događaje*).

¹³³ Vidi: Isto, str. 194.

¹³⁴ Morley, D., *Wo das Globale auf das Lokale trifft. Zur Politik des Alltags*, u: Hörning/ Winter (urednici), *Winderspenstige Kulturen. Cultural Studies als Herausforderung*, Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1999, str. 465-466. (Morli, D., *Gde se susreću globalno i lokalno. Politika svakodnevnice*).

njegovom viđenju, recepcija televizije izaziva (provocira) nove forme zajedništva, koje se, nalazeći oslonac u tumačenjima Benedikt Andersona, mogu označiti kao imaginarne zajednice¹³⁵. Imaginarne zajednice – kao što su globalne zajednice navijača – su stvorena društvena tvorevina preko elektronske komunikacije. Njihovi članovi nisu nužno u direktnom kontaktu jedno s drugima, oni takođe nemaju zajedničko materijalno mjesto, na kojem se okupljaju. Njihovo zajedništvo je manje u prostoru nego u vremenu, u istovremenosti njegovog djelovanja: subotom sportski pregled, srijedom liga šampiona. Imaginarne zajednice su globalno rasute, bez kontura, efekti ovremenjenja, snivanja i vizualizacije svijeta.

Medijska proizvodnja i cirkulacija slike ubrazavaju dinamički karakter lokalno izdiferenciranih fudbalskih scena, tako što se, medijski proizvedena slika i cirkulacija slika, sljedeći tezu “Studija kulture”, različito usvajaju i u skladu sa razlikama integrišu u životni svijet. Medijske slike podržavaju obrazovanje imaginarnih zajednica – ovo kako na nivou globalnog u virtuelnom prostoru tako i na novou lokalnog, gdje se zajednice u formu gradskih ili kvartovski orijentisanih navijačkih klubova formiraju. Gienter Anders vidi još 50-tih godina u članovima telekomunikacijskih zajednica, individualizovane masovne pustinjake¹³⁶. Globalna zajednica fudbala protivrječi tom strahu tipičnom za modernu kulturnu kritiku. Slike ovdje djeluju više podržavajući zajednicu, jer su globalna slika svijeta i lokani događaj tako usko povezani jedno s drugim.

Relevantnost slika za komercijalizaciju fudbala dovodi do zaključka da kadrovi slika ne pokazuju samo fudbalsku igru, već proizvode mnogo više kulturnu svjetsku kontekstualizaciju fudbala i njegovih aktera. U tom smjeru Džodi Berland¹³⁷ istupa sa tezom, da televizijski snimci upravo predstavljaju ono što dovodi do nestanka taj kontekst fudbala, iz kog je on nastao. Borussia Dortmund (BVB) ne igra više samo u Dortmundu, mnogo više je taj lokalni kontekst postao jedna slika: stari industrijski region, srce rurske oblasti (rurski lonac).

U fudbalu su slike čvrsti sastavni dio lanca iskorištavanja jedne globalno djelujuće sportske industrije. Sport i slika su jedni s drugom spojeni. Slike fudbalera su svuda: u žutoj štampi, u “life style” magazinima takozvanog “People Markta”, u “Bunte” i “Gala”, u bezbrojnim sportskim časopisima, kao

¹³⁵ Klein, G., *Electronic Vibration. Pop Kultur Theorie*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften 2004. (Klajn, G. *Elektronske vibracije. Teorija pop kulture*).

¹³⁶ Anders, G., *Die Antiquiertheit des Menschen*. (vidi prevod na srpski: Anders, G., *Zastarelost Čoveka*, Nolit, Beograd, 1985)., svezak 1, *Über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution*, München: Beck 1956; isti autor: *Die Antiquiertheit des Menschen*. svezak 2, *Über die Zerstörung des Lebens im Zeitalter der dritten industriellen Revolution*, München: Beck 1980.

¹³⁷ Berland, J., *Sound, Image and Social Space. Music Video and Media Reconstruction*, u: Frith/Goodwin/Grossberg (urednici), *Sound and Vision. The Music Video Reader*, London, New York: Routledge 1993, str. 27. (Berland, J., *Zvuk, slika i socijalni prostor. Muzički spot i medijska rekonstrukcija*).

naljepnice, na web stranicama ili na majicama. Fudbalska kultura pokazuje da, u društvima globalizovanih medija, jedna vizuelna kultura nije više samo dopuna lokalne fudbalske kulture, već njen suštinski sastavni dio¹³⁸.

Literatura

1. Anders, Gunther: *Die Antiquiertheit des Menschen*. Bd. 1, Über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution, Munchen: Beck 1956.
2. Anders, Gunther: *Die Antiquiertheit des Menschen*. Bd. 2, Über die Zerstörung des Lebens im Zeitalter der dritten industriellen Revolution, Munchen: Beck 1980.
3. Anderson, Benedict: *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*, Frankfurt/Main, New York: Campus 1996.
4. Appadurai, Arjun: *Globale ethnische Räume*, in: Ulrich Beck (Hg.), *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt/Main: Suhrkamp 1998, S. 1140.
5. Balibar, Etienne: *Die Nation-Form. Geschichte und Ideologie*, in: Ders./Immanuel Wallerstein (Hg.), *Rasse Klasse Nation. Ambivalente Identitäten*, Hamburg, Berlin: Argument 1992 (1990), S. 107-130.
6. Barker, Chris: *Global Television. An Introduction*, Oxford, Malden: Blackwell 1997.
7. Barker, Chris: *Television, Globalization and Cultural Identities*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press 1999.
8. Berland, Jody: „Sound, Image and Social Space. Music Video and Media Reconstruction“, in: Simon Frith/Andrew Goodwin/Lawrence Grossberg (Hg.), *Sound and Vision. The Music Video Reader*, London, New York: Routledge 1993, S. 25-43.
9. Dayan, Daniel/Katz, Elihu: *Performing Media Events*, in: James Curran/Anthony Smith/Pauline Wingate (Hg.), *Impacts and Influences. Essays on Media Power in the Twentieth Century*, London, New York, Methuen 1987, S. 174-197.
10. Featherstone, Mike: *Global and Local Cultures*, in: Ders. (Hg.), *Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identity*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage 1995, S. 86-101.
11. Gebauer, Gunter: *Poetik des Fußballs*, Frankfurt/Main, New York: Campus 2006.
12. Hall, Stuart: *Kulturelle Identität und Globalisierung*, in: Karl H. Horning/ Rainer Winter (Hg.), *Widerspenstige Kulturen. Cultural Studies als Herausforderung*, Frankfurt/Main: Suhrkamp 1999, S. 393-441.

¹³⁸ vidi Mirzoeff, N. *What is Visual Culture?*, u: Mirzoeff, N. (urednik), *The Visual Culture Reader*, London: Routledge 1998, S. 3-13, hier str. 3. (Mirzof, N., *Šta je vizuelna kultura?*)

13. Kellner, Douglas: *Globalization and the Postmodern Turn*, in: Roland Axtmann (Hg.), *Globalization and Europe. Theoretical and Empirical Investigations*, London, Washington: Pinter 1998, S. 23-42.
14. Keppler, Angela: *Wirklicher als die Wirklichkeit? Das neue Realitätsprinzip der Fernsehunterhaltung*, Frankfurt/Main: Fischer 1994.
15. Klein, Gabriele: *Electronic Vibration. Pop Kultur Theorie*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften 2004.
16. Mirzoeff, Nicholas: *What is Visual Culture?*, in: Ders. (Hg.), *The Visual Culture Reader*, London: Routledge 1998, S. 3-13.
17. Morley, David: *Wo das Globale auf das Lokale trifft. Zur Politik des Alltags*, in: Karl Heinz Horning/Rainer Winter (Hg.), *Widerspenstige Kulturen. Cultural Studies als Herausforderung*, Frankfurt/Main: Suhrkamp 1999, S. 465-466.
18. Robertson, Roland: *Glokalisierung. Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit*, in: Ulrich Beck (Hg.), *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt/Main: Suhrkamp 1998, S. 192-220.
19. Smith, Anthony D.: *Towards a Global Culture?*, in: Mike Featherstone (Hg.), *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*, London, Newbury Park, New Delhi: Sage 1990, S. 171-191.

(Prevela Jelena Škrbić)

KRITIKA/POLEMIKA/OSVRT

prazna

Akademik prof. dr Ivan Cvitković¹³⁹

Fakultet političkih nauka

Univerzitet u Sarajevu

UDC 316.7:929

RIJEČ NA PREDSTAVLJANJU ZBORNIKA „IZVAN IGRE NA PUTU“¹⁴⁰

Pripala mi je čast da, na ovom skupu sociologa¹⁴¹, nešto kažem o zborniku „Izvan igre na putu“, posvećenom 75-oj obljetnici života profesora Đure Šušnjića. Latinska poslovice kaže: koga bogovi vole, umire mlad, a koga mrze, učine ga profesorom. Hvala bogovima da su Đuru učinili profesorom.

To da mi je pripala i čast da prvi govorim o Zborniku pripisujem mojim godinama koje su bliske Đurinom: on je obilježio 75-tu, a ja 65-tu obljetnicu života. Obojica smo već davno postali svjesni istinitosti latinske izreke da ništa nije brže od godina.

Većina priloga u Zborniku posvećeni su i Đuri i Đurinom knjigama. O Đuri nešto kasnije, sada o knjigama. Mnogi se autori pitaju ima li smisla pisati knjige kad ove godine, prema nekim procjenama, u svijetu ima 860 milijuna nepismenih. U nekim regijama i zemljama taj broj se konstantno povećava. Početkom ovog stoljeća 65% Talijana je izjavilo da nikad nije pročitao ni jednu knjigu. U Americi 70 milijuna je nepismenih, a 106 milijuna ne zna čitati bez sricanja. Jedan od troje američkih studenata ne zna tko su Einstein, Gandhi, Dickens, Van Gogh, a 90% britanske djece ne zna tko je bio Mozart (A. Čulina, 2004). U 2003. godini svaki drugi Francuz nije kupio nijednu knjigu. Potrošačko društvo, senzacionalizam medija, reklame, vijesti o kriminalu, potisnule su knjigu da se o njoj gotovo ništa i ne govori.

Dovelo je to do toga da većina ljudi, nažalost i mladih, danas ako išta čita – čita novine. Od ostalog ništa, ili gotovo ništa. Nije ništa bolja situacija ni sa studentima. Pokazuju to riječi studentske molitve: „Knjiga je svetinja, a u svetinju se ne dira. Amen“. Jedan studentski grafit glasi: „Od učenja još nitko nije umro, ali ne treba riskirati“. Što se čitanja tiče, današnji studenti čitaju samo SMS poruke (toliko vole čitati da ih čitaju i na predavanjima). Do njih ne dolazi Đurina poruka zapisana u *Nedovršenom razgovoru* (2008.): «Ja ne znam da li knjige čine da svet bude bolji, ali verujem da bi bez knjiga on bio gori».

¹³⁹ Dopisni član ANU BiH.

¹⁴⁰ Zbornik radova *Izvan igre na putu*, Beograd, Čigoja štampa, 2009.

¹⁴¹ Skup sociologa religije održan je u Nišu, lipnja 2010. godine.

Što reći o Đuri? On sam za sebe kaže da je predstavnik «ponižene misli», a ponižena je svaka misao koja nije zvanična. Julien Benda je pisao da su «intelektualcima dragi čast, položaj, društvo, salon, uvažavanja i laskanja gospođa iz visokog svijeta». Ako je suditi po tim kriterijima, gdje svrstati Đuru koji nikad nije žudio za nekim položajem u društvu, salonima, laskanjima?

Tko je Đuro Šišnjić? Rođen je pod brojevima 2. i 5. Dva je savršen broj, kao i ličnost o kojoj govorimo. Opet, 5. je najsretniji broj, označava potpunost i simbol života. Đuro je živio i živi sukladno svojim rođendanskim brojevima. Evo kako su ga okarakterisali autori priloga u Zborniku: „profesor skitnica“ (Žarko Čigoja); „orginalni mislilac“, „erudita“, „Nadmoćan misaono i teoretski, svestrano obrazovan i solidno obavešten“ (Ratko Božović); „pjesnik unutar znanosti“ (Nikola Dugandžija); „osamljenik, ali ne i usamljenik“, „skeptični optimista i intelektualni pobunjenik“ (Zoran Vidojević); „najomiljeniji profesor“, „najveći živi srpski sociolog“, „gorostas naše sociologije“ (Dragoljub Đorđević); „vrstan metodolog, sociolog, filozof“ (Zorica Kuburić); „dijamant među ljudima“ (Čedomir Čupić).

U Zborniku se nalaze radovi koje bismo mogli, u osnovi, razvrstati u dvije skupine: osvrta na sociološki i religiozološki opus Đure Šušnjića i sociološki radovi koji i nisu vezani za prigodu 75-te obljetnice njegovog života. Nekoliko riječi o radovima iz prve skupine. „Hvala“ Đuri što nije napisao više knjiga, inače bi „*Đurologija*“ Ratka Božovića bila obimnija od svih priloga zajedno. Ali, hvala i prof. Božoviću što nam je ponudio retrospektivu Đurinog opusa. Potsjetio nas je na svu ljepotu Đurinog teksta zbog kojeg smo ga, kao autora, i zavoljeli i zbog kojeg s radošću dočekujemo svako njegovo novo djelo. A kako i ne bi kad „načelo dobra prožima sve knjige ovog pisca“ kako zapisa Nikola Dugandžija u svom prilogu „*Dojam o djelima Đure Šušnjića*“. Djelo Đure Šušnjića „ima veliku intelektualnu snagu, visinu, svežinu i lepotu misli, otvara vidike za dalja istraživanja i zasnovano je na čvrstim etičkim temeljima“, kako ocjenjuje Zoran Vidojević u prilogu „*Čovek koji određuje i živi merila*“. „Bogat opus, disciplinarna raznovrsnost“, kako to kaže Dragoljub Đorđević u svom prilogu („*Sociolog religije osobnog dela...*“). Možda jedna rečenica iz priloga Zorice Kuburić najbolje govori o profesoru Šušnjiću i njegovom djelu: „Mudri Solomon iz svog iskustva zna da onaj koji umnožava znanje umnožava muku, profesor je poneo taj teret i kroz patnju stvarao sopstveni svet koji je onda delovao lekovito“.

Dok su u ratu ratnici, pod pokroviteljstvom svojih bogova, rušili drugima stanove i hramove, a time razarali i oštetili „naše ispravne nazore o suživotu i uvažavanju ljudi s kojima živimo“ (kako to reče bosanski franjevac Oršolić mlađi), Đuro objavljuje (1994.) utopističko djelo „*Dijalog i tolerancija*“. Zašto to djelo uvrštavam u pozitivnu utopiju? Zato jer se, nakon rata, umjesto obnove ispravnih nazora, kako to reče već pomenuti Oršolić mlađi, grade – ratom hramskih arhitektura – „tvrđave nerazumijevanja i predrasuda prema

drugima“. Đuro kao da je predosjećao vapaj tog mladog bosanskog franjevca koji se pita: „Želi li bog bogomolje koje ponižavaju i plaše čovjeka?“. Đuro je jedan od onih koji su vidjeli što treba obnoviti, ali tko je to slušao? Ta šutnja navodi nas na razmišljanje što je danas teže. Knjigu napisati, objaviti je (uz sva poniženja koja autora srozavaju na intelektualnog slugu) ili je čitati kad se kod mlađih naraštaja ne izgrađuje navika čitanja.

Netko će primjetiti da nisam pomenuo još niz autora/ca priloga. Da, nisam jer hoću da Vas zainteresiram da ih sami pronađete u Zborniku i pročitate. Zavređuje to, i zbog autorâ i zbog Šušnjića.

Završiću ovo predstavljanje s onim s čime sam završio i prilog u Zborniku („*Sociološko časnikanje o Đuri Šušnjiću*“): Što je s čovjekom danas? Svi smo postali samo Hrvati, Srbi, Bošnjaci. Čovjek se izgubio. Vratimo se čovjeku, kao da nas poziva Šušnjić. „Jer život je kao gađanje u metu: imaš bezbroj mogućnosti da promašiš, a samo jednu da pogodiš“ („Molitva“).

Stara poslovice kaže: „kad je kuća dovršena, dolazi smrt. Smem li da Te molim da i dalje ostanem beskućnik“, piše Đuro u „Molitvi“. Budi uporan u toj molitvi, ostani „beskućnik“, dragi profesore. Ako si i potrošio „glavnicu života“ („Molitva“), u ime nazočnih i ostalih prijatelja i poštovatelja Tebe i Tvog djela, molim da se ne žuriš u „trošenju sitniša“ što je preostao.

prazna

POLITIKA I KLIMATSKE PROMJENE¹⁴³

Engleski teoretičar Entoni Gidens je poznat po mnogim knjigama koje su veoma aktuelne jer se bave mnogim savremenim i relevantnim problemima.¹⁴⁴ Jedna od takvih se odnosi i na klimatske promjene koje sa sobom ne nose samo ekološke, nego i mnogobrojne druge rizike i opasnosti po čovječanstvo. Upravo, tim problemima se Gidens bavi u svojoj knjizi *Klimatske promene i politika*.¹⁴⁵

Prije nego što se osvrnemo na osnovne teze o klimatskim promjenama kao ekološkim problemima, najprije ćemo istaknuti da su ta Gidensova gledišta izvedena iz analize fenomena *globalizacije*.

Kada je u pitanju odnos prema globalizaciji, Gidens ističe da je globalizacija povezana sa tvrdnjom prema kojoj živimo u jednom svijetu, ali da nije lako odgovoriti na koji tačno način živimo, i da li je ta ideja uopšte validna. Ističe da rani mislioci imaju skoro potpuno suprotstavljena mišljenja o globalizaciji.

One teoretičare koji fenomen globalizacije dovode u pitanje Gidens naziva - *skepticima*. Prema njihovom mišljenju, priča o globalizaciji je samo – priča. Jer, kakve god koristi ona donosila i na kakva iskušenja i probleme naizlazila, globalna ekonomija se mnogo ne razlikuje od one iz ranijih perioda, i stvari u svijetu se kreću kao i ranijih godina. Većina zemalja stiže samo mali dio svojih prihoda od spoljne trgovine; veliki dio ekonomske razmjene obavlja se između regiona i ona nije istinski raširena po čitavom svijetu. Tako, na primjer, zemlje Evropske Unije uglavnom međusobno trguju, a to važi i za ostale velike trgovinske blokove, poput azijsko-pacifičkog ili sjevernoameričkog. Skeptici se obično nalaze na poziciji političke ljevice, a naročito one stare. Naime, ako je sve ovo u suštini jedan mit, vlade i dalje mogu da kontrolišu ekonomski život, a socijalna država ostaje nedirnuta. Pojam globalizacije, smatraju skeptici,

¹⁴² Student na postdiplomskim studijima sociologije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.

¹⁴³ Kritički osvrt na knjigu: Gidens, E., *Klimatske promene i politika*, Klio, Beograd, 2010.

¹⁴⁴ Potpuniji prikaz Gidensovog djela, kao i biografsku skicu, vidjeti u: Ricer, Dž., *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 204-214, 270-277; Ritzer, G., *Savremena sociologijska teorija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1997, str. 387-393, 396-399.

¹⁴⁵ O fenomenu globalnog zagrijavanja i klimatskim promjenama, kao i njihovim mogućim posljedicama, Gidens je i ranije pisao. Vidjeti u: Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 636-641; Gidens, E., *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 55.

predstavlja ideologiju koju zastupaju pristalice slobodnog tržišta koji žele da ukinu sisteme socijalne pomoći i smanje državne izdatke. Ono što se dogodilo jeste, zapravo, povratak na stanje kakvo je u svijetu vladalo prije jednog vijeka. Krajem devetnaestog vijeka već je postojala otvorena globalna ekonomija u kojoj se naveliko trgovalo, uključujući i trgovinu valutama.

Postoje i drugačija gledišta, onih koje Gidens naziva - *radikalima*. Prema njihovom mišljenju, globalizacija ne samo da je veoma realna već se njene posljedice osjećaju svugdje. Ističu da je globalno tržište mnogo razvijenije u odnosu na ono i šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, i da ono ne pridaje važnost državnim granicama. Najveći dio nekadašnje suverenosti su države izgubile baš zahvaljujući globalizaciji ekonomije, a i političari su izgubili najveći dio svoje sposobnosti da utiču na događaje. Zato i nije nikakvo iznenađenje što više niko ne poštuje političke lidere, niti se mnogo zanimaju za ono što imaju da kažu jer je okončana era država-nacija. Države su postale puke „fikcije“ (Omae).

Na kraju, Gidens postavlja pitanje *ko je u pravu u ovoj raspravi*, i smatra da su to - *radikali*. Jer, nivo svjetske trgovine je danas zaista mnogo veći nego ikada ranije, a obim u nju uključenih dobara i usluga znatno je širi, ali najveća razlika leži upravo u nivou protoka finansija i kapitala.¹⁴⁶

Procesi globalizacije zahvataju ekonomiju, politiku, tehnologije i kulturu; na njih je uticao razvoj sistema komunikacije, koji je započeo tek krajem šezdesetih godina dvadesetog vijeka. Sredinom devetnaestog vijeka, kada je Semjuel Morz električnim telegrafom poslao prvu poruku, tada je započela nova faza svjetske istorije. Do tada nikada ranije nije bilo moguće poslati poruku, a da neko ne otputuje nekuda da je odnese. Kasniji izum satelitskih komunikacija označio je ništa manje dramatičan raskid s tradicijom i prošlošću. Prvi komercijalni satelit lansiran je 1969. godine, a danas se u orbiti nalazi više od 200, i svaki prenosi ogromnu količinu informacija. Sada je po prvi put u istoriji moguća trenutna komunikacija s jedne na drugu stranu svijeta. I drugi vidovi elektronske komunikacije, sve integrisaniji sa satelitskim prenosom, takođe se ubrzano razvijaju posljednjih godina. Do kraja pedesetih godina prošlog vijeka nisu postojali transatlantski ni transpacički podvodni kablovi posebne namjene, a prvi koji su položeni prenosili su po manje od 100 glasovnih linija; današnji prenose po više od milion. Stotinu pedeset godina nakon Morzeovog izuma sistema tačkica i crtica (1999) je nestao sa svjetske scene i ukinut kao sredstvo pomorske komunikacije; zamijenjen je sistemom koji se oslanja na satelitsku tehnologiju, koja omogućava da se bilo koji brod u nevolji precizno locira. Trenutna elektronska komunikacija ne predstavlja samo način da se vijesti ili informacije prenose na brži način - njeno postojanje

¹⁴⁶ Gidens, E., *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 34-35.

mijenja život, kako bogatih, tako i siromašnih. Globalizacija ne dotiče samo velike sisteme nego utiče i na intimne i lične vidove naših života. Tako, na primjer, rasprave o porodičnim vrijednostima koje se odvijaju u mnogim zemljama samo naizgled djeluju da se nalaze izvan uticaja globalizacije, ali to nije tako. Pred našim očima se tradicionalni porodični sistemi mijenjaju i transformišu, a i nalaze se u krizi, prije svega zbog sve snažnijih zahtjeva žena za većom jednakosti. Nije poznato iz istorije da je postojalo neko društvo u kojem su žene bile približno jednake muškarcima. Upravo to predstavlja istinsku globalnu revoluciju u svakodnevnom životu, čije posljedice se osjećaju svuda u svijetu, u svim oblastima našeg života.¹⁴⁷

Globalizacija zahvata sva područja individualnog i društvenog života. Ona u sebe uključuje i promjene globalne klime čiji je uticaj na biosferu toliko evidentan da predstavlja i najveći rizik koji je izazvan ljudskim aktivnostima i antropogenim uticajima. Ekološki problemi su uočeni kada se priroda zbog sopstvene nemogućnosti samoregeneracije od posljedica čovjekovog djelovanja, negativno odrazila na cjelokupan život na zemlji, floru i faunu. Prema tome, danas je ugrožena povezanost čovjeka i prirode i taj se odnos mora promijeniti. „Ljudska društva zavise od mnogih resursa iz prirodnog sveta – kao, što su, vode, šume, životinjski i biljni svet. Oni se često nazivaju *resursima koji se mogu obnoviti*, jer u očuvanom ekosistemu vremenom sami sebe automatski zamenjuju. Međutim, ako se naruši ravnoteža u potrošnji tih resursa, javlja se opasnost od njihovog potpunog iscrpljivanja. Postoje izvesni dokazi da može doći do ovakvog procesa. Pogoršanje stanja u kojem se nalaze obnovljivi resursi zadaje veliku brigu mnogim ekolozima“.¹⁴⁸ Gidens decidno napominje da mogućnost ekološke katastrofe nije danas baš tako neposredna kao što su to rizici od velikog rata, ali da su po svojim implikacijama „jednako uznemiravajuća“, jer „dugoročno, teško, nepopravljivo oštećenje prirodnog okruženja možda se već i dogodilo“ i radi se o takvim „pojavama kojih mi još nismo svesni“.¹⁴⁹

Knjiga *Klimatske promene i politika* (koja predstavlja „ishod“ autorovog učestvovanja u projektu za „proučavanje globalnog upravljanja“) je podijeljena u devet poglavlja i, pored uvodnog dijela, sadrži i dijelove koji se odnose na pogovor, bibliografiju i indeks. Treba napomenuti da se knjiga ne bavi samo problemom klimatskih promjena, nego i drugim problemima povezanim sa klimatskim promjenama (politikom, državom i državama, civilnim društvom, društvenim pokretima, ekonomijom, tehnologijom). Kao što i sam autor ističe „ovo nije knjiga o klimatskim promenama već o politici u vezi sa klimatskim promenama“.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Isto, str. 37-39.

¹⁴⁸ Giddens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 632.

¹⁴⁹ Gidens, E., *Posljedice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 164.

¹⁵⁰ Gidens, E., *Klimatske promene i politika*, Klio, Beograd, 2010, str. 25.

Međuvladin panel o klimatskim promjenama UN (*International Panel of Climate Change - IPCC*) navodi procjenu posljedica klimatskih promjena do kraja ovog vijeka u šest scenarija. Čak najpovoljniji scenario ne donosi dobro. Prema njemu bi predviđeno zagrijavanje iznosilo od 1,1- 2,9 stepeni celzijusovih. To bi značilo da bi do kraja ovog vijeka nivo vode u okeanima bio podignut od 18-38 centimetara. Ali, ako bi se nastavio trend sadašnjeg nivoa potrošnje nafte, uglja i plina (koji dovodi do visokog nivoa privrednog rasta) – temperatura bi bila viša za 6 stepeni celzijusovih. Tada bi nivo vode u okeanima bio povećan između 26 i 50 centimetara. Ipak, „najvjerovatniji scenario“, u okviru sadašnjeg korištenja fosilnih goriva i energetske izvora, a uz kontrolisan rast stanovništva, je takođe zabrinjavajući jer pokazuje povećanje temperature za 4 stepena celzijusa, a povećanje nivoa vode u okeanima za 48 centimetara. Povećanje globalne temperature imalo bi za posljedicu povećanje broja i veličine ledničkih jezera, brže topljenje „vječnog“ snijega i leda i znatne promjene u ekosistemima Arktika i Antarktika, veće i brže lomljenje glečera, bujanje rijeka i kretanje nekih biljnih i životinjskih vrsta prema polovima. Takođe, povećanje nivoa okeanskih voda bi poplavio i potopio priobalne gradove što bi dovelo do velikih nestašica i migracija te mogućih sukoba i – ratova.¹⁵¹

Na drugom mjestu Gidens ističe da su istraživanja pokazala uzlaznu liniju u povećanju temperature površine zemlje od kraja XIX. vijeka. Napominje da od deset najtoplijih godina, čak ih je sedam bilo u 90 - im godinama XX. vijeka i da je 1998. bila najtoplija. Moguće *posljedice globalnog zagrijavanja* će biti razorne, a mogući štetni uticaji ogromni.

Jedan od takvih štetnih uticaja bi se odnosio na *podizanje nivoa mora*. Globalno zagrijavanje će dovesti do otapanja polarnih lednika te zagrijavanja i širenja okeana. Nivo mora bi se podigao a gradovi u blizini morskih obala bi bili poplavljeni. Ako bi se nivo mora podigao za 1 metar, Bangladeš bi izgubio 17%, Egipat 12%, a Holandija 6% svojih teritorija.

Drugi mogući štetni uticaj bi se odnosio na *pretvaranje plodnog tla u pustinjsko*: globalno zagrijavanje bi pretvorilo mnoga plodna tla u pustinjska.

Treći štetni uticaj bi se odnosio na *širenje zaraznih bolesti*. Globalno zagrijavanje bi omogućilo nekim organizmima, komarcima posebno, da prenose i šire zarazne bolesti (malarija, žuta groznica) i u zemljama koje ih nisu imale. Ako bi temperatura porasla za 3-5 stepeni celzijusovih, tada bi se broj oboljelih od malarije povećao i do 80 miliona godišnje.

Četvrti mogući štetni uticaj bi se odnosio na *loše žetve*: globalno zagrijavanje bi dovelo i do pada poljoprivrednih prinosa i egzistencijalne ugroženosti u većini najsiromašnijih zemalja (jugoistočne Azije, Afrike, Latinske Amerike).

¹⁵¹ Isto, str. 31-32.

Peti mogući štetni uticaj bi se odnosio na *promjene klimatskih obrazaca*. Iako relativno stabilni hiljadama godina, pod uticajem globalnog zagrijavanja bi se klimatski obrasci mogli poremetiti pod uticajem suša, oluja, uragana, poplava.¹⁵²

Govoreći o problemima koji sobom nose scenariji o klimatskim promjenama, Gidens ističe da postoje dva pravca ili pristupa: skeptički i optimistički.

U manjinski pravac spadaju *skeptici*. Oni smatraju da globalno zagrijavanje ne predstavlja posljedicu antropogenog djelovanja ljudskih aktivnosti i da porast temperature i nije ništa novo. Geolozi tvrde da su u posljednjih hiljadupetstotina godina klimatske promjene rezultat uticaja mijenjanja položaja sunčanih pjega, i da se upravo sada nalazimo u fazi zagrijavanja. Ali, već nakon ove faze slijedi faza ledenog doba, odnosno nakon relativno blage klime u kojoj sada živimo nastupa ledeno doba, i to je ono što bi, prema mišljenju skeptika, trebalo da nas zabrinjava.

Skeptici smatraju da se trenutno klimatskim promjenama kao *riziku* pogrešno pridaje veći značaj u odnosu na značajnije probleme koji predstavljaju veće rizike, kao što su: siromaštvo, sida i nuklearno naoružanje. Govoreći o rizicima i odbacujući priču o globalnom zagrijavanju, skeptici ističu da živimo u „dobu strahovanja“ među kojima se navode i ti rizici klimatskih promjena. Zapravo, mi živimo u „novom dobu predrasuda“ koje snažno podsjeća na „masovne panike u prošlosti“ kao što su nekada bile one u vezi sa lovom na vještice. Strahovi i strahovanja su dio našeg svakodnevnog života u okviru kojeg nas straše „tajanstvenim i smrtonosnim“ virusima i bakterijama koje se nalaze svugdje, otrovnim supstancama koje se nalaze u našim kućama, na radnim mjestima i u prirodi, a vrhunac takvih strahovanja se odnosi na strah od globalnog zagrijavanja. Bez obzira na to što se smatra da nakon globalnog zagrijavanja slijedi ledeno doba, ipak ovo, pod uticajem čovjekovih aktivnosti, globalno zagrijavanje i otopljanje, ne predstavljaju jedinu opasnost ljudskog porijekla. One druge se odnose na nuklearno naoružanje, sidu, krizu ishrane i siromaštvo, tako da postoje gledišta da je XXI. vijek „naš posljednji vijek“, i da kao ljudski rod, nećemo preživjeti dvadesetprvi vijek zbog velikih opasnosti koje je čovjek napravio pretjeranim miješanjem „u stvari prirode“.¹⁵³

Drugom pravcu razmišljanja pripadaju – *optimisti*. Oni odbacuju „priču“ o „sudnjem danu“ smatrajući da smo previše obuzeti bezbjednošću i da zato u svemu vidimo prijetnje što nas dovodi do briga i strahova, strijepnji i nemoći. Upravo su gledišta o klimatskim promjenama razlog našeg iracionalnog pesimizma i strahovanja što je besmisleno jer „nikad nije postojao bolji trenutak za život“ (Gardner).

¹⁵² Giddens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 637-638.

¹⁵³ Gidens, E., *Klimatske promene i politika*, Klio, Beograd, 2010, str. 40.

Navodeći dva pristupa o klimatskim promjenama Gidens je skloniji da prihvati stav optimista i u tom smislu je i objavio ovu knjigu. „Političko upravljanje rizicima ide opasnim putem između stvaranja panike i smirivanja. Smatram da priče o sudnjem danu ne treba da shvatamo doslovno. Pre bi trebalo da na njih gledamo kao na upozorenja. One govore o tome šta bi moglo da krene nizbrdo ako ne pazimo i ne preduzimamo odgovarajuće mere“.¹⁵⁴

Koje su to mjere i koje su to institucije koje treba da preduzimaju te mjere kako stvari ne bi krenule „nizbrdo“?

Ono što je karakteristično za ogromnu većinu stanovništva Planete jeste nedostaak *ekološke svijesti* o klimatskim promjenama i drugim ekološkim problemima. Samo mali broj shvata o kakvim se prijetnjama i rizicima radi s obzirom na posljedice koje se javljaju kao rezultat razvoja industrijske proizvodnje koja izbacuje gasove koji stvaraju efekat *staklene bašte* a koji dovodi do povećanja temperature na Zemlji. Taj problem u budućnosti može da stvori još i veće probleme kojih ogromna većina nije ni svjesna i zato i ništa i ne čini kako bi promjenom svojih navika u svakodnevnom životu umanjili opasnosti koje nam klimatske promjene prijetu.

Danas *političari* sve više postaju svjesni postojanja ekoloških problema a i ovih vezanih za klimatske promjene. Tako su Ujedinjene nacije organizovale pregovore o ograničavanju globalnog zagrijavanja (1992. u Riju, 1997. u Kjotu, 2007. na Baliu, 2010.).

Gidens ističe da *politika* preuzima najveću odgovornost za kontrolu emisije gasova koji dovode do klimatskih promjena. Pored političara i politike ne mogu se mimoići ni institucije parlamentarne demokratije kao što su *građansko društvo* i *država* koji će morati sarađivati sa drugim ustanovama i tijelima, ali i sa „drugim zemljama i međunarodnim organizacijama“.¹⁵⁵

Svakako tu treba pomenuti i *pokret zelenih* koji je zaslužan što je problem klimatskih promjena ušao u prostor političkog razmišljanja i odlučivanja. Pored njega, značajnu ulogu u razmatranju i rješavanju problema klimatskih promjena imaju: *javno mnjenje, političke partije, kompanije, nevladine organizacije i građani*. U nastojanju da se pronađu novi oblici saradnje, kao i nove tehnologije, neophodna je bilateralna i multilateralna saradnja jer „sudnji dan nije više religijski pojam, trenutak polaganja duhovnih računa, već nešto što u našem društvu i ekonomiji predstoji“. I zato, ukoliko se ne stave pod kontrolu, klimatske promene mogu da izazovu ogromne ljudske patnje.¹⁵⁶

Knjiga *Klimatske promene i politika* je podsticajna jer u mnogim stihijskim procesima globalizacije nudi neka racionalna rješenja ekoloških problema koji ugrožavaju život na Zemlji. U tom smislu autor i završava tekst knjige na slijedeći način: „Mnogo toga se može uraditi na smanjivanju emisija štetnih

¹⁵⁴ Gidens, E., *Isto*, str. 46.

¹⁵⁵ *Isto*, str. 14.

¹⁵⁶ *Isto*, str. 271.

gasova bez dodatnih troškova. Ali oblast tehnologije je najznačajnija oblast u kojoj važi načelo da nam nagli kvantitativni porast moći koji je prouzrokovao opasnosti kojima smo izloženi može pomoći da se suočimo s njima. Novo mračno doba, novo doba prosvećenosti, ili možda zbunjujuća mešavina oba ta doba – šta nam predstoji? Ta treća mogućnost je, po svoj prilici, najverovatnija. U toj situaciji moramo gajiti nadu da će na toj vagi prevagnuti strana doba prosvećenosti“.¹⁵⁷

Iako su, zbog ekoloških rizika, neki ekološki teoretičari razvili čudnu odbojnost prema nauci, ipak bez racionalnog i naučnog mišljenja se ne može doći do pravih rešenja ekoloških problema. U tom smislu je nastala ova knjiga u kojoj Gidens u jednom širem kontekstu razmatra fenomen klimatskih promjena.

Industrijska civilizacija se razlikuje od ranijih civilizacija. Ranije su (npr. civilizacija drevne Kine, Rima) bile *regionalne* i domet njihovog uticaja je bio ograničen na jedan dio svijeta. Te su civilizacije koristile neorganske izvore energije (vodu, vjetar) i njihov uticaj na prirodni svijet se uglavnom odnosio na promjenu izgleda zemljišnih površina.

Naša, industrijska civilizacija je *globalna*. Ona, takođe, koristi neorganske izvore energije koji su modernoj industriji omogućili i dali moć koju nisu poznavale ranije tehnologije.

Filozofi prosvjetiteljstva su mislili da je posjedovanje moći bezopasno pa je i Marks na tom tragu izjavio da „ljudska bića sebi prave jedino one probleme koje mogu da riješe“. Međutim, postoje i oni teoretičari koji smatraju da se sa industrijom razvija nova moć koja je potpuno destruktivna.

Ta rasprava između *optimista* i *pesimista* još uvijek traje. Doista, tehnološke inovacije se stalno razvijaju u čovjekovoj želji da se oslobodi zavisnost od fosilnih goriva kako bi se umanjili ekološki problemi. Što će se desiti: novo mračno doba ili novo doba prosvijećenosti? Ili mješavina oba ta doba? Ova treća mogućnost je najverovatnija i u takvoj situaciji se mora gajiti nada da će ipak „prevagnuti strana doba prosvijećenosti“.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Isto, str. 273.

¹⁵⁸ Isto, str. 270, 273.

prazna

UPUTSTVO AUTORIMA

1. KATEGORIZACIJA ČLANKA. Radovi, prema karakteru, moraju biti naučni. Kategorizacija naučnih radova se utvrđuje prema sljedećim kriterijumima a u postupku recenziranja provjeravaju je recenzenti.

- a) **Originalni naučni rad** je onaj rad u kome se prvi put objavljuje tekst o rezultatima sopstvenog istraživanja ostvarenog primjenom naučnih metoda. Tekst mora omogućavati obnavljanje istraživanja te da se utvrđene činjenice mogu provjeriti. Rad po pravilu treba da bude organizovan prema šemi IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussion).
- b) **Pregledni rad** donosi nove sinteze nastale na osnovu pregleda najnovijih djela o određenom predmetnom području, izvedene sažimanjem, analizom, sintezom i evaluacijom sa ciljem da se prikaže zakonomjernost, pravilo, trend ili kauzalni odnos u vezi sa istraživanim fenomenima – rad koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos.
- c) **Kratko ili prethodno saopštenje** jeste originalni naučni rad punog formata ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera u kome neki elementi IMRAD-a mogu biti ispušteni – radi se o sažetom iznošenju rezultata završenog izvornog istraživačkog djela ili djela koje je još u toku.
- d) **Naučna kritika/polemika/osvrt** jeste rasprava na određenu naučnu temu zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji, u kojoj autor dokazuje ispravnost određenog kriterijuma/mišljenja, odnosno potvrđuje ili pobija nalaze drugih autora.

NAPOMENA: Kategorizaciju radova prema prethodnom kriterijumu preliminarno vrši sam autor, što će naknadno biti provjereno kroz proces recenziranja. Samo oni radovi koji u postupku recenziranja dobiju najmanje dvije pozitivne recenzije, biće smatrani naučnim i klasifikovani prema instrukciji recenzenata.

2. OPREMANJE ČLANKA. Naučni radovi trebaju biti oblikovani i opremljeni na sljedeći način.

- a) **Rukopis** treba pripremiti računarski u novinskom proredu 1 tačka - Line Spacing (1). Tip slova treba biti Times New Roman u latiničnom kodnom rasporedu. Veličina slova teksta 12 a veličina slova apstrakta i ključnih riječi 11 italic.
- b) **Obim rada** treba biti do 10 (deset) kucanih stranica ili oko 400 redova, ili oko 3 500 riječi, ili oko 21 000 karaktera bez razmaka ili oko 24 000 karaktera sa razmakom.
- c) Tekst treba biti **lektorski i tehnički** obrađen.
- d) **Način** citiranja mora biti jedinstven. Svi autori su dužni da koriste **Numerički sistem navođenja referenci – podsistem fusnota.**
- e) **Naslov članka** treba da bude jasan i sažet. Naslov treba da obavezuje tekst i da što vjernije opisuje sadržaj članka. U interesu je i autora i časopisa da se koriste riječi prikladne za indeksiranje i pretraživanje. Ako takvih riječi nema u naslovu, poželjno je da se naslovu pridoda podnaslov.
- f) Uz naslov članka treba da se navede **ime i prezime autora**, naučni i stručni stepen, naučno-nastavno, naučno-istraživačko, naučni ili stručno zvanje, te puni naziv i mjesto ustanove u kojoj autor radi.
- g) Uz članak treba biti priložen **apstrakt**, koji treba da sadrži kratak presjek sadržaja o kojem će se govoriti, na srpskom i engleskom jeziku. Pored apstrakta, treba navesti **ključne riječi**, takođe na srpskom i engleskom jeziku.
- h) Rukopis treba predati u elektronskom obliku. Recenziranje rukopisa vrši se anonimno.

NAPOMENA: Dostavljanjem rukopisa autor potvrđuje da je saglasan sa prenosom autorskih prava na časopis.

3. UREĐENOST ČLANKA. Svaki rad u časopisu treba da poštuje standarde uređenosti kojima se definišu: pisanje apstrakta, rezimea, ključnih riječi, tabelarni i grafički prikazi, citiranje, napomene, reference i drugi kriterijumi uređenosti.

- a) **Apstrakt** je kratak informativan prikaz sadržaja članka koji čitaocu omogućava da brzo i tačno ocijeni njegovu relevantnost. U interesu je i uredništva i autora da sažeci sadrže termine koji se često koriste za indeksiranje i pretragu članaka. Sastavni dijelovi apstrakta su cilj istraživanja, metodi, rezultati i zaključak.
- b) **Apstrakt** treba da ima od 100 do 250 riječi itreba da stoji između zaglavlja (naslov, imena autora i dr.) i ključnih riječi nakon kojih slijedi tekst članka. Osim Srpskog jezika, članak obavezno mora da ima i apstrakt na engleskom jeziku. Izuzetno, umjesto na engleskom, apstrakt može biti dat i na nekom drugom jeziku raširene upotrebe u naučnom polju sociologije. Za apstrakte na stranim jezicima, autor članka mora obezbjediti kvalifikovanu lekturu, odnosno gramatičku i pravopisnu ispravnost, prije dostavljanja članka uredništvu.
- c) **Rezime** (nije obavezan) treba da bude u strukturisanom obliku. Dužina rezimea može biti do 1/10 dužine članka. Rezime se daje na kraju članka, nakon obaveznog odjeljka Literatura.
- d) **Ključne riječi** su termini ili fraze koje najbolje opisuju sadržaj članka za potrebe indeksiranja i pretraživanja. Treba ih dodjeljivati s osloncem na neki međunarodni izvor (popis, rječnik ili tezaurus) relevantan za naučno polje sociologije. Broj ključnih riječi ne može biti veći od 10. Ključne riječi daju se jeziku na kojem je dat apstrakt. U članku se daju neposredno nakon apstrakta, odnosno rezimea.
- e) **Prethodne verzije rada.** Ako je članak, u prethodnoj verziji, bio izložen na skupu u vidu usmenog saopštenja (pod istim ili sličnim naslovom), podatak o tome treba da bude naveden u posebnoj napomeni, po pravilu pri dnu prve strane članka.
- f) **Navođenje/citiranje u tekstu.** Citiranje je doslovno navođenje tuđih riječi u vlastitom tekstu. Citat podrazumijeva da se dio teksta preuzima bez ikakvih izmjena i da se vidljivo obilježava, obično navodnicima, uz navođenje bibliografskih referenci u fusnoti. Način pozivanja na izvore u okviru članka treba biti u skladu sa **numeričkim sistemom navođenja referenci – podsistem fusnota**. Broj reference se upisuje odmah nakon preuzimanja ili parafraziranja određenog teksta, u gornjem uglu, pri čemu se informacija o izvoru ispisuje na donjem rubu stranice u strukturi: **1. Prezime autora; 2. Inicijali imena autora; 3. Naslov publikacije (italic); 4. Naziv izdavača; 5. Mjesto izdavanja; 6. Godina izdavanja; 7. Broj strane.** (Npr.: Dirkem, E., *Elementarni oblici religijskog života*, Prosveta, Beograd, 1982, str. 55.)

- g) **Napomene/fusnote.** Napomene se daju pri dnu strane u kojoj se nalazi komentarisani dio teksta. Mogu sadržavati manje važne detalje, dopunska objašnjenja, naznake o korištenim izvorima (npr. O naučnoj građi, priručnicima itd.) ali ne mogu biti zamjena za citiranu literaturu.
- h) **Literatura.** Citirana literatura obuhvata po pravili bibliografske izvore i daje se isključivo u zasebnom odjeljku članka, u vidu liste referenci (Literatura). Reference se navode na dosljedan način shodno standardu navođenja u tekstu (tj. kao i u fusnotama samo bez broja stranice). Reference se ne prevode na jezik rada. Citiranje dokumenata preuzetih sa Interneta mora sadržavati tačnu i punu elektronsku adresu sa koje je dokument preuzet, puni naziv dokumenta i autora kao i datum preuzimanja.

NAPOMENA: Rad koji je već objavljen u nekom časopisu ne može se ponovo objaviti (prešampati), niti pod sličnim naslovom niti u izmjenjenom obliku. Odgovornost u ovom smislu snosi autor članka, a nepravilnosti nastale povredom ovog pravila biće javno predočene u sljedećem broju časopisa. Članci koji ne budu ispunjavali tehničke uslove predočene ovim uputstvom, neće biti publikovani niti će biti vraćeni autoru.

UPUTSTVO RECENZENTIMA

1. Recenzent treba da bude kompetentan za naučno polje sociologije. Kompetencija ove vrste dokazuje se naučnim i nastavnim zvanjem recenzenta. Recenzent mora da bude višeg naučnog ili nastavnog zvanja u odnosu na autora rada osim u slučaju kada je autor rada redovni profesor na Univerzitetu. U tom slučaju recenzent može da bude jednakog naučno-nastavnog zvanja kao i autor članka.

- 2. Recenzija** treba da sadržava imena, afilijacije i zvanja svih recenzenata.
- 3. Recenzija** mora minimalno sadržavati:
 1. Ocjenu originalnosti, odnosno naučnog doprinosa rada.
 2. Ocjenu aktuelnosti rada.
 3. Ocjenu primjenjene metodologije.
 4. Prijedlog za kategorizaciju naučnog rada.
 5. Ocjenu korištene literature.
 6. Saglasnost za objavljivanje rada.
 7. Svojeručne potpise recenzenata.
4. Svaki članak ocjenjuju najmanje dva recenzenta.

INSTRUKCIJA RECENZENTIMA ZA KATEGORIZACIJU NAUČNIH RADOVA

Radovi, prema karakteru, moraju biti naučni. Kategorizacija naučnih radova se utvrđuje prema sljedećim kriterijumima:

a) **Originalni naučni rad** je onaj rad u kome se prvi put objavljuje tekst o rezultatima sopstvenog istraživanja ostvarenog primjenom naučnih metoda. Tekst mora omogućavati obnavljanje istraživanja te da se utvrđene činjenice mogu provjeriti. Rad po pravilu treba da bude organizovan prema šemi IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussion).

b) **Pregledni rad** donosi nove sinteze nastale na osnovu pregleda najnovijih djela o određenom predmetnom području, izvedene sažimanjem, analizom, sintezom i evaluacijom sa ciljem da se prikaže zakonomjernost, pravilo, trend ili kauzalni odnos u vezi sa istraživanim fenomenima – rad koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos.

- c) **Kratko ili prethodno saopštenje** jeste originalni naučni rad punog formata ali manjeg obima ili preliminarog karaktera u kome neki elementi IMRAD-a mogu biti ispušteni – radi se o sažetom iznošenju rezultata završenog izvornog istraživačkog djela ili djela koje je još u toku.
- d) **Naučna kritika/polemika/osvrt** jeste rasprava na određenu naučnu temu zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji, u kojoj autor dokazuje ispravnost određenog kriterijuma/mišljenja, odnosno potvrđuje ili pobija nalaze drugih autora.

OBRAZAC RECENZIJJE

Ime i prezime recenzenata	(Prvi recenzent)	(Drugi recenzent)	(Treći recenzent)
Naučno-nastavno zvanje recenzenata			
Ime i prezime autora rada	(Prvi autor)	(Drugi autor)	(Treći autor)
Naučno-nastavno zvanje autora			
Ocjena originalnosti i naučnog doprinosa rada			
Ocjena aktuelnosti rada			
Ocjena primjenjene metodologije			
Prijedlog kategorizacije članka			
Ocjene korištene literature			
Saglasnost za objavljivanje rada			
Datum i mjesto			
Potpis recenzenata			

BILJEŠKA O AUTORIMA

Ivan Šijaković – redovni profesor na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci, Republika Srpska/BiH. Uža naučna oblast: *Teorijska sociologija*. Angažovan na Ekonomskom fakultetu, Poljoprivrednom fakultetu, Pravnom fakultetu i Elektrotehničkom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Izvodi nastavu iz predmeta: *Klasične sociološke teorije, Savremene sociološke teorije, Savremeno društvo, Sociologija savremenog društva, Sociologija, Savremena sociologija, Sociologija nauke, Sociologija umjetnosti* itd. Fokus naučnog istraživanja: teorijska, ekonomska i politička sociologija. Publikacije (izbor): *Šarm srednje klase* (1999), *Nezaposleni, resurs ili socijalni problem* (koautor, 2004), *Sociologija – uvod u razumevanje globalnog društva* (2008), *Zarobljeno društvo* (2009), *Sociologija savremenog društva* (koautor, 2010), *Uvod u klasične sociološke teorije* (koautor, 2010), *Sociologija umetnosti* (koautor, 2010). Osnivač i predsjednik strukovnog udruženja „Udruženje sociologa – Banja Luka.“ Član „Udruženja sociologa Srbije“ i „Udruženja sociologa Republike Srpske“. Predsjednik Upravnog odbora „Forum za ekonomski razvoj“ u Banjoj Luci.

Nemanja Đukić – viši asistent na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci, Republika Srpska/BiH. Uža naučna oblast: *Teorijska sociologija*. Izvodi vježbe iz predmeta: *Klasične sociološke teorije, Savremene sociološke teorije, Savremena sociologija, Savremeno društvo, Sociologija nauke, Teorije društvene strukture i sistema, Teorije društvenih promjena* itd. Fokus naučnog istraživanja: teorijsko-metodološki problemi savremene sociologije. Publikacije (izbor): *Uvod u klasične sociološke teorije* (koautor, 2010), *Teorije kulture. Filozofsko-sociološki aspekti* (koautor, 2010). Osnivač, član i sekretar strukovnog udruženja „Udruženje sociologa – Banja Luka.“

Nikolas Miler-Šol – profesor na Institutu za Germanistiku II, odsjek Pozorišno istraživanje Univerziteta u Hamburgu, Njemačka. Rukovodilac Centra za Pozorišna istraživanja u okviru Pozorišnog Arhiva u Hamburgu.

Fokus naučnog istraživanja: Pozorišno istraživanje kao kritička nauka između filozofije, literature i politike; Pozorišna arhitektura kao izgrađena ideologija; Pozorište kao 'Događaj' i pitanje Drugosti; Komično kao paradigma iskustva modernosti (od 1700. do danas); Benjamin, Breht, Hajner Miler. Publikacije (izbor): *Teatar 'konstruktivnog defetizma'* (2002), *Događaj. Fundamentalna kategorija iskustva vremena* (priređivač, 2003), *Čitajući Klajsta* (2003), *Politika predstavljanja. Pozorište i teorija* (priređivač, 2006), *Šta je Univerzitet?* (priređivač, 2009), *Govoriti Hajnera Milera* (priređivač, 2009).

Lazo Ristić - redovni profesor na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci, Republika Srpska/BiH. Uža naučna oblast: *Metodologija socijalnih istraživanja*. Izvodi nastavu iz predmeta: *Metodologija nauke, Teorije i metode istraživanja društva, Metodologija socioloških istraživanja, Metodologija sa statistikom, Statistika u sociološkim istraživanjima, Metodologija izrade završnog rada* itd. Fokus naučnog istraživanja: teorijsko-metodološki problemi savremene sociologije. Publikacije (izbor): *Tradicija i društvena rekonstrukcija* (2000), *Metodološki tehnicizam Karla Popera* (2004), *Kultura religija* (koautor, 2008), *Ogledi iz filozofije i sociologije* (2008), *Sociologija naselja* (koautor, 2009). Osnivač i član strukovnog udruženja „Udruženje sociologa – Banja Luka.“ Član „Sociološkog društva Republike Srpske“ i „Filozofskog društva Republike Srpske“.

Gabrijele Klajn – profesor sociologije i psihologije pokreta, plesa i sporta na odsjeku za Kineziologiju, Univerziteta u Hamburgu, Njemačka. 2005. god. osniva i rukovodi odsjekom *Performance Studies* Univerziteta u Hamburgu. Fokus istraživačkog rada: sociologija tijela; istraživanje u oblasti modernog plesa, performansa i popkulture; globalizacija i transnacionalizacija; studije roda. Publikacije (izbor): *ŽeneTeloPles. Istorija plesa* (1994), *Elektronske vibracije. Pop-Kultura-Teorija* (1999), *Da li je ovo realno? Kultura hip hopa* (2003), *Kretanje. Socialni i kulturnoteorijski koncepti* (priređivač, 2004), *Performans. Pozicije savremene scenske umetnosti* (priređivač, 2006), *Ozbiljne igre. Ka političkoj sociologiji fudbala* (priređivač 2008), *Tango u prevodu. Ples između medija, kulture, umetnosti i politike* (2009).

Ivan Cvitković – redovni profesor na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu, i dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Uža naučna oblast: *Sociologija religije*. Izvodi nastavu iz predmeta: *Sociologija saznanja, Sociologija morala, Religije savremenog svijeta, Kultura religija* itd. Fokus naučnog istraživanja: sociologija religije. Publikacije (izbor): *Društvo - religija – mladi* (1974), *Bilješke o religiji* (1980),

Marksistička misao i religija (1980), *Religije u BiH* (1982), *Krleža o religiji* (1982), *SKJ i religija* (1985), *Religija: pitanja i odgovori* (1983), *Sloboda religije u samoupravnom socijalističkom društvu* (1987), *Sociološke karakteristike religioznosti stanovništva BiH* (1990), *Krleža - Hrvati i Srbi* (1991), *Sociologija religije* (1995), *Religije suvremenoga svijeta* (1999), *Sociologija spoznaje* (2001), *Konfesija u ratu* (2004), *Sociološki pogledi na naciju i religiju* (2005), *Socijalna naučavanja u religijama* (2007). Direktor „Religijskih studija“ pri Univerzitetu u Sarajevu.

Irina Kovačević – student na postdiplomskom studiju Savremena sociologija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.

